

Univerzita Karlova
Husitská teologická fakulta

Brainwashing a nová náboženská hnutí
Brainwashing and New religious movements

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce:
doc. PhDr. Zdeněk Vojtíšek, Ph.D.

Autor diplomové práce:
Bc. Sara Madarová

Praha 2019

Ráda bych poděkovala doc. PhDr. Zdeňku Vojtíškovi, Ph.D., za podnětné a cenné rady a za odborné vedení mé diplomové práce. Vzhledem k jeho mnohaleté zkušenosti mi byl nápomocen i při specifikaci cílů mé práce. Ráda bych mu také vyjádřila vděk za poskytnutí odborné literatury a jeho čas při konzultacích.

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou práci „Brainwashing a nová náboženská hnutí“ vypracovala samostatně. Dále prohlašuji, že všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány a že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 15.07.2019

Sara Madarová

Anotace

Má diplomová práce se zaměřuje na zkoumání brainwashingu a nových náboženských hnutí. Cílem je tento lidový pojem odborně popsat a zaznamenat jeho využívání ve veřejném životě. Mým následujícím cílem bylo vysvětlit opoziční teorii na „vymývání mozků“ - deprogramování. Kapitola o nových náboženských hnutích se snaží vypořádat s typologizací jich samých a stručným nastíněním těchto hnutí. V navazující části práce popisují opět opozici těchto hnutí, například hnutí antikultovní.

V následujících dvou kapitolách aplikuji načerpané literární znalosti na konkrétní skupiny. Jako první jsem vybrala Mezinárodní společnost pro vědomí Krišny a v závěrečné kapitole ilustruji své teze na teroristické islámské skupině ISIS s pomocí aplikací metod zmíněných výše.

Klíčová slova

brainwashing, deprogramování, Islámský stát, média, náboženské, nové náboženské hnutí, většinová společnost, vymývání mozků

Annotation

My thesis is focusing on the theory of *brainwashing* and new religious movements. The goal of this paper is to analyze this demotic concept and to recognize its usage among the public. Furthermore, this paper explains the opposition theory of brainwashing – the so-called *deprogramming*. The core value of this thesis is the outline of the religious movements and the polemic behind how to cope with them. Moreover, the paper describes other anti-cult movements.

The following two chapters apply the drawn literal knowledge of the particular groups. Firstly, I have chosen the “International Society for Krishna Consciousness”. Secondly, I focus on the terrorist Islamic group, “ISIS”.

Keywords

brainwashing, deprogramming, Islamic State, media, religious, New religious movement, majority society, brain-washing

Obsah

ANOTACE	4
KLÍČOVÁ SLOVA	4
<i>Annotation</i>	4
<i>Keywords</i>	5
SEZNAM ZKRATEK	7
1. ÚVOD	8
2. METODA	10
3. BRAINWASHING	11
3.1. <i>Rysy reformy myšlení</i>	14
3.2. <i>Náboženské přesvědčování</i>	16
4. BRAINWASHING VE VEŘEJNÉM ŽIVOTĚ	19
4.1. <i>Brainwashing a média</i>	19
4.2. <i>Brainwashing a reklama</i>	20
4.3. <i>Brainwashing a firemní kultura</i>	21
4.4. <i>Brainwashing v dalších oblastech sociálního života</i>	22
5. KRITIKA POJMU BRAINWASHING A JEHO KONCEPTU	24
6. DEPROGRAMOVÁNÍ	27
6.1. <i>Reakce na deprogramování</i>	29
7. NOVÁ NÁBOŽENSKÁ Hnutí	32
7.1. <i>Teoretické přístupy k novým náboženským hnutím v kontextu identifikace rysů NNH</i>	34
7.2. <i>Typologie nových náboženských hnutí</i>	36
7.3. <i>Legislativní vymezení nových náboženských hnutí</i>	42
8. OPOZICE PROTI NOVÝM NÁBOŽENSKÝM HnutíM	44
8.1. <i>Antikultovní hnutí</i>	44
8.2. <i>Nová náboženská hnutí a média</i>	46
8.3. <i>Nová náboženská hnutí a většinová společnost</i>	47
8.4. <i>Nová náboženská hnutí a stát</i>	49
9. BRAINWASHING A MEZINÁRODNÍ SPOLEČNOST PRO VĚDOMÍ KRŠNY	51
9.1. <i>Tradice hnutí</i>	51
9.2. <i>Hare Kršna a internetová média</i>	52
10. BRAINWASHING A ISLÁMSKÝ STÁT	55
10.1. <i>Islámský stát jako nové náboženské hnutí</i>	55
10.2. <i>Přitažlivost a vliv Islámského státu na evropskou kulturu</i>	57
10.3. <i>Anti-islamistické hnutí a brainwashing</i>	58
11. ZÁVĚR	60
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	61
ELEKTRONICKÉ ZDROJE	63
PŘÍLOHY	65
ABSTRAKT	66
<i>Abstract</i>	67

Seznam zkratek

IS – Islámský stát

ISIS – Islámský stát v Iráku a Sýrii

NNH – nová náboženská hnutí

USA – Spojené státy americké

1. Úvod

Člověk od pradávna hledal vysvětlení jevů, které přesahovaly jeho vnímání přirozeného všedního každodenního života, ať již se jednalo o střídání ročních období, přírodní pohromy či války. Toužil také objevit a nalézt smysl svého pozemského života se všemi jeho opakujícími se projevy – narozením, smrtí, utrpením. Dokázal vnímat přesah těchto jevů a věřil, že kromě jeho přirozeného bytí jeho život ovlivňuje nadpřirozený svět, se kterým se snažil navázat nějaký vztah.

Lze říci, že víra v transcendentno je tedy v lidském rodu od pradávna nějak archetypálně zakódována a projevuje se v každém období lidských dějin. Jen její obsah, formy, idea transcendentna, rituály mění svou podobu v závislosti na vyvíjejících se společenských – a dá se říci i přírodních – podmínkách dané historické epochy. A tato touha uvěřit a poznávat nadpřirozený svět zůstává v lidech do současnosti.

Každé nově vznikající náboženství, včetně tří hlavních monoteistických – judaismu, křesťanství a islámu – vyvolávalo v době svých počátků negativní (často velmi kruté) reakce okolní majoritní společnosti, pramenící ze strachu z neznámého, nepoznaného a z obav z „nabourání“ stávajícího zavedeného společenského, mocenského i náboženského systému. A přesto, že jsou poslední dvě století jsou spjata s obrovským vývojem vědeckého poznání, s raketovým rozvojem informačních technologií, ale bohužel i nekrutějšími válečnými konflikty, reakce většinové společnosti na současná vznikající a stávající nová náboženská hnutí jsou podobné jako v minulosti.

Téma své práce „Brainwashing a nová náboženská hnutí“ jsem si zvolila z osobního zájmu o tento fenomén a z touhy co nejhodnotněji zúročit poznatky a vědomosti získané během studia na katedře religionistiky.

Rovněž jsem se snažila přispět touto prací alespoň malou měrou k „odkrývání“ většinou neznámého a nepoznaného, často pokřiveného obrazu některých nových náboženských hnutí a ukázat tak, že tato hnutí a jejich členové nebo příznivci mohou majoritní společnost pozitivně doplňovat a obohacovat.

Z výše zmíněného vyplývá hlavní cíl této práce – prokázat, že brainwashing jako velmi srozumitelný pojem „lidové vědy“, hojně ve veřejném prostoru používaný i zneužívaný, sloužil a do jisté míry stále slouží jako účinná zbraň (zvláště v podání některých médií) v zápasu proti novým náboženským hnutím. Dílčím cílem je co

neobjektivněji popsat fenomén Islámský stát jako nové náboženské hnutí v kontextu brainwashingu a anti-islamistického hnutí.

Pro maximální splnění těchto cílů jsem si stanovila stěžejní pojmy – brainwashing, deprogramování a nová náboženská hnutí, jejichž definicím, historii vzniku a teoretickým přístupům k nim se podrobně věnuji v jednotlivých kapitolách.

Pro hlubší objasnění těchto klíčových pojmů jsem využila především religionistickou (v menší míře sociologickou) literaturu, tedy odborné publikace religionisty Zdeňka Vojtíška, sociologa Dušana Lužného. Informace k těmto tématům jsem čerpala také ze zahraniční odborné literatury, především z publikací autorů Kathleen Taylorové, Dicka Anthonyho a Thomase Robbinse, Roberta Jay Liftona a Benjamin Zablockeho.

Z tohoto teoretického základu potom vychází komparace a objasnění používání pojmu brainwashing v boji proti konkrétnímu náboženskému hnutí – Mezinárodní společnost pro vědomí Krišny.

Informace uvedené v kapitolách o nových náboženských hnutích a konkrétních příkladech vycházejí především z odborných prací Zdeňka Vojtíška, Davida Václavíka a Douglese E. Cowena.

V samostatné kapitole věnující se fenoménu Islámský stát jako novému náboženskému hnutí v souvislosti s antiislamistickým hnutím na jedné straně a přitažlivostí pro mladé Evropany na straně druhé se snažím na základě předchozích zjištění a poznatků dokázat, nebo vyvrátit možnou paralelu v používání pojmu „brainwashingu“ v zápase proti novým náboženským hnutím.

Další informace potřebné pro přípravu této práce jsem čerpala z odborných časopisů – z časopisu Dingir, který vydává stejnojmenné nakladatelství, a časopisu Religio České společnosti pro religionistiku.

2. Metoda

Téma své diplomové práce jsme si zvolila při jedné z hodin docenta Vojtíška. Vždy mě studium nových náboženských hnutí velmi zajímalo, kontroverzní téma brainwashingu o to víc. Ač mým původním záměrem bylo zpracovat veškeré dostupné materiály, přístupy a názory odborné i laické týkající se fenoménu brainwashing, od těchto svých ambicí jsem musela velice brzy upustit. Nejen by mě samotné vypracování zaměstnalo pravděpodobně na delší dobu, než zabere samotné magisterské studium, ale bezpochyby by i požadavky na diplomovou práci několikrát překročily. Má práce je tedy vybranou částí tohoto tématu a snahou o určitou osvětu a osvětlení lidově užívaného pojmu vymývání mozků. Při snaze naplnit tyto skromnější cíle jsem se zabývala nejen obecným odborným popisem pojmu brainwashing a nových náboženských hnutí, ale i reagujícím opozičním deprogramováním. Pomoci s nastíněním toho, jak je brainwashing chápán, měla také kapitola o brainwashingu a většinové společnosti, která dle mého musí být nedílnou součástí, neboť ukazuje, jak pejorativní tento pojem je. Toto tvrzení jsem měla na paměti při psaní celé své práce a bylo jedním z hlavních důvodů, proč jsem se k samotnému zpracovávání tohoto tématu rozhodla.

V poslední kapitole jsem se pokusila veškeré načerpané informace a znalosti aplikovat na islámskou teroristickou skupinu ISIS, což byl, jak se ukázalo velmi obtížný úkol.

Práce na tématu brainwashing nebyla vždy zcela snadná, neboť existuje obrovské množství dostupných materiálů. Při psaní jsem musela neustále dbát na to, že je nutné pracovat s určitou dávkou nadhledu a objektivizmu. V průběhu vypracovávání své práce jsem se nicméně utvrdila, že zvolené téma je velmi aktuální a vyžadující další popis, který by mohl sloužit jako uvedení pro širší společnost.

Při vytváření mé práce jsem se setkala s mnohými lidmi, kteří o toto téma projevíli zájem, a vždy jsem byla nucena ozřejmit význam pojmu brainwashing, a jak se vztahuje k novým náboženským hnutím. Jako studentka religionistiky si mnohdy neuvědomují, jak málo se i ač vzdělaná část většinové společnosti, orientuje v těchto tématech, ale jak naopak přispívá k utvrzování zavádějícího a zkreslujícího používání tohoto lidového pojmu, aniž by si uvědomovala, jaké to může mít důsledky.

3. Brainwashing

Na počátku bylo slovo...

V úvodním citátu jsem si dovolila použít v parafrázované podobě první větu prvního verše Janova evangelia, neboť nejen tato kapitola, ale celá práce je věnována slovům – slovům která byla využita, vyprázdněna, zbavena svých významů. Podobně jako myšlenky z těchto slov poskládané a nabývající nových významů, byly a jsou využívány i zneužívány k ovlivňování a kontrole myšlení lidí.

Duchovní a společenský prostor, svět médií a sociálních sítí, reklamy i politika jsou těchto myšlenkových sdělení plné. V reakci na tato sdělení hledáme jednoduché odpovědi a rychlá řešení. A zde se často nabízí jako východisko z nouze pojem vymývání mozku neboli brainwashing. Protože je brainwashing jako pojem „lidové vědy“ v současnosti považován za velmi účinný nástroj v boji proti novým náboženským hnutím, je potřebné jej nejdříve definovat, vysvětlit a popsat jeho metody.

Termín „brainwashing“ se zformoval během korejské války v 50. letech 20. století. Začal označovat přesvědčovací praktiky, které byly používány na zajatých amerických vojácích. Ti se vraceli ze zajateckých táborů jako přesvědčení komunisté, dokonce připravení zradit svou vlast.¹

Přestože podobné chování můžeme najít i v historii předchozích válek, přece jen se stalo něco nového. „Fenomén, kdy vězni byli donuceni oslavovat své věznitele, nebyl samozřejmě ničím novým. Ovšem někteří z těch vojáků se nezbavili své bizarní a vášnivě loajality dokonce ani po vysvobození z komunistického zajetí.“²

Edward Hunter, důstojník CIA, který tyto případy vyšetřoval, v roce 1950 poprvé označil fenomén pojmem „brainwashing“. Své závěry popsal v knize *Brain-washing in Red China* a metodu popsal jako určitý způsob mentálního znásilnění. Samotný pojem brainwashing je podle Huntera překladem původně konfuciánského pojmu xi-nao, který se dá přeložit jako „očista srdce“ či „vyčištění mysli“ a používal se jako hovorová alternativa pro procedury čínských komunistů známé pod názvem si-xiang-gai-zao, který se dá přeložit jako „reforma smýšlení“ či „myšlenková převýchova“.³

¹ KATHLEEN E. TAYLOR, *Brainwashing: manipulace s myšlením*, Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 13. (srovnání)

² TAYLOR, *Brainwashing*, s. 13–14.

³ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 15. (srovnání)

Původně pojem brainwashing označoval pouze státem kontrolovaný postup, který využívaly totalitní režimy proti svým vnitřním, ale i vnějším odpůrcům. Později se rozšířil do všech oblastí kulturního života, a to od reklamy po náboženství. Přesto se nedá tvrdit, že by existoval nějaký jasně definovaný soubor technik, který by se pod pojmem brainwashing skrýval. „Je to systematická práce se vzdorujícími lidskými bytostmi, díky níž se – pokud se podaří – mění přímo jejich identita,“⁴ definuje Kathleen Taylorová.

Z definic, které se k tomuto pojmu vztahují například Oxford English Dictionary popisuje termín „brainwashing“ jako „...systematické a často násilné eliminování zavedených (a to zvláště politických) idejí z lidské mysli, aby na jejich místo mohly být dosazeny ideje jiné; tento proces se považuje za druh nedobrovolné konverze, praktikované v některých totalitních státech na politických disidentech.“⁵ Cambridge Dictionary uvádí brainwashing jako snahu přesvědčit druhého pomocí opakování, že dané sdělení je pravdou, a současně zamezit přístup k jiným informacím.⁶ Jako příklad slouží snaha vlády „vymýt lidem mozek“ tak, aby si mysleli, že válka je nevyhnutelná. Slovník Merriam-Webster doplňuje, že přesvědčovací praktiky obchodníků mohou být také považovány za vymývání mozků.⁷

Z hlediska sociologického definuje Sociologická encyklopedie Sociologického ústavu Akademie věd České republiky, resp. autor hesla Michal Černoušek pojem následovně: „Brain-washing (z angl. brain = mozek, wash = mýt) – doslova „vymývání mozku“, metafora odvozená z čínského výrazu pro „pročišťování mysli“, propracovaný, systematický přístup, resp. metoda totální přeměny lidské psychiky. Jedná se o systém přesné kontroly myšlení, vůle a psychických procesů ovlivňovaného jedince a o systém

⁴ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 21.

⁵ „Brainwashing“ (online), *en.oxforddictionaries.com*, Oxford English Dictionary, Oxford University Press, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://en.oxforddictionaries.com/definition/brainwashing>.

⁶ „Brainwashing“ (online), *Dictionary.cambridge.org*, The Cambridge English Dictionary, Cambridge University Press 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/brainwashing>.

⁷ „Persuasion“ (online), *Merriam-webster.com*, Definition of brainwashing, Merriam-Webster, Incorporated, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://www.merriam-webster.com/dictionary/persuasion>.

metodických intervencí, sledujících jeho radikální převýchovu, restrukturuaci jeho osobnosti.⁸

Při brainwashingu jde především o to, aby se ovlivňovaná osoba zcela zbavila předchozích návyků, zvyklostí, myšlenkových soudů a stereotypů, svého původního stylu jednání a přijala za svůj nově vnucený soubor myšlenek, přesvědčení, hodnot, názorů, někdy motorických návyků a dovedností. Brainwashing se v některých textech považuje za *mentiditu*, tj. organizovaný systém psychologických intervencí, kdy se násilím injektují myšlenky a slova do mysli oběti.

V jiných souvislostech se zařazuje mezi systematicky propracované metody *senzorické deprivace*, tj. postupného omezování smyslových podnětů až k naprosté izolaci od senzoričeských stimulů vnějšího světa. Pro tento účel se navozují i kontinuální podmínky stresu pramenícího z vnějšího prostředí. Jak dále uvádí text pod tímto heslem, i autoři (např. *E. H. Scheirt*, 1961) hovoří o „násilném přesvědčování“ a zdůrazňují nejen systematický tlak k přiznání chyb a omylů, ale i úsilí, jehož nejzazším cílem je „úplná náprava a převýchova osobnosti“.

Myšlenková, světonázorová a hodnotová konverze má probíhat zpravidla ve třech etapách: 1. „rozmrazení“, tj. naprosté a dokonalé zpochybnění a vynulování dosavadních myšlenkových návyků; 2. „proměna“, tj. dobrovolné přijetí nových standardů a hodnot; 3. „nové zmrazení“, konsolidace nových schémat a hodnot takovým způsobem, že jsou pocíťovány jako zcela samozřejmé, platné odjakživa, vlastně původní.

Snaha o indoktrinaci novou ideologií a o zásadní změnu postojů a hodnotových struktur využívá především nitro duševní dynamiku pocitů viny, potřeby závislosti, identifikace a nacházení vlastní identity. Tyto procesy podrobně popsal známý dětský psycholog *E. H. Erikson* ve své knize o krizi dospívání *M. Luthera*. Z hlediska sociologie by mohl být brainwashing považován za násilnou metodu resocializace.⁹

Nejčastější důvody tohoto přesvědčování jsou politické a finanční. Při experimentování s kontrolou lidské mysli však dosud nebylo dosaženo využitelného úspěchu. Podobné techniky ovlivňování byly v některých zemích a dobách používány i při policejním a soudním vyšetřování, psychiatrické léčbě, výchovném působení zejména na děti a mladistvé nebo na odsouzené osoby.

⁸ MICHAL ČERNOUŠEK, „Brain-washing“ (online), *Sociologická encyklopedie*, listopad 2017, cit. únor 2019, dostupné online na <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Brain-washing>.

⁹ ČERNOUŠEK, „Brain-washing“, <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Brain-washing>.

Pojem brainwashing se rozšířil v hovorové mluvě i o další významy, jako jsou *převýchova* (často nedobrovolná) ve smyslu indoktrinace¹⁰ nebo cílená změna názorů pomocí propagandy, například opakováním sdělení jako jediné pravdy při současném zamezení přístupu k informacím.¹¹

3.1. Rysy reformy myšlení

Pojem „brainwashing“ se jeví jako funkční nejen proto, že natrvalo zakotvil v oblasti populární kultury a masových médií. Brainwashing funguje jako vysvětlení jevů tam, kde jiná vysvětlení nefungují, nebo se nedají důsledně obhájit.¹² Objevuje se nutně ve společenském rámci, protože na vymývání mozků je potřeba vždy minimálně dvou osob. Přesto vysvětluje „myšlenkový přerod“ jako ryze individuální, protože napříč všem podobnostem se vždy jedná o radikální změnu smýšlení toho konkrétního jednotlivce. V této dichotomii brainwashing popisuje jakousi myšlenkovou totalitu, která nahrazuje individuální a autentické tužby a motivace.

Jako mocenský nástroj, který se týká všech totalitních ideologií, označuje brainwashing Robert Lifton. Ten mu přiřazuje osm charakteristických psychologických rysů reformy smýšlení.

Jsou jimi:¹³

1. Kontrola prostředí: Kontrola jedincovy manipulace s vnějším světem, a tudíž jeho vnímání reality.
2. Mystická manipulace: Vyvolání určitých vzorců chování a emocí tak, aby se zdály být spontánní.
3. Požadavek čistoty: Víra, že elementy stojící mimo vybranou skupinu by měly být zničeny, aby nekontaminovaly mysl členů skupiny.

¹⁰ „Indoctrinate“ (online), *Merriam-webster.com*, Definition of brainwashing, Merriam-Webster, Incorporated, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://www.merriam-webster.com/dictionary/indoctrinate> Indoctrinate simply means "brainwash" to many people.

¹¹ „Brainwashing“ (online), *Merriam-webster.com*, Definition of brainwashing, Merriam-Webster, Incorporated, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://www.merriam-webster.com/dictionary/brainwashing#other-words> - persuasion by propaganda or salesmanship.

¹² TAYLOR, *Brainwashing*, s. 21–30. (srovnání)

¹³ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 31.

4. Kult zpovědi: Veřejná zpověď a její vynucování k omezení jedincova soukromí.
5. Svaté učení: Vnímání základních teologických dogmat jako mravně zpochybnitelných a naukově exaktních, čímž se zvyšuje jejich autorita.
6. Deformace jazyka: Shrnutí složitých myšlenek do krátkých, definitivně znějících frází, „klišé, ukončujících veškeré úvahy“.
7. Upřednostnění doktríny před jednotlivcem: Myšlenka, že dogma je pravdivější a reálnější než cokoliv, co může prožít jednotlivá lidská bytost.
8. Moc nad životem: Právo kontrolovat kvalitu života, případně další osud členů i nečlenů skupiny.

Pokusy o nastolení takové myšlenkové totality, jakou Lifton popisuje, můžeme nalézt i v koncepcích u některých nových náboženských hnutí.¹⁴ Ta se v západním světě prosazují výrazněji od 70. let 20. století a jejich nárůst vrcholí o dekádu později. V 90. letech se pak tato hnutí dostávají i do zemí za železnou oponou, tedy i do Československa, respektive do České republiky.¹⁵

Tato nová náboženská hnutí od svého prvopočátku vytváří kultury, které nabízejí svým následovníkům jiný spirituální prožitek, než jim jsou schopny poskytnout „oficiální“ církve. „Část atraktivnosti mnohých nových náboženských hnutí spočívá v tom, že ... vyhovují potřebě porozumět sobě a nalézt smysl života. Této potřebě vyhovují jistě snadněji než tradiční náboženská společenství, obtížená složitou věroukou, ne zcela průhlednými rity. Síla tohoto vyhovování spočívá především v jednoznačném, přehledném a černobílém obraze světa, který jejich nová idea a nová, ještě nepropracovaná nauka poskytuje. Tato nauka redukuje komplikovanou skutečnost do jednoho výkladového schématu, které svou přímočarostí poskytuje jistotu.“¹⁶

Právě důraz na jasné zakotvení v rámci organizace, jasné rozdělení toho, co je zlo a co je dobro a odmítání vnějšího světa jako zdroje pochybností a jako rámce, kterému je potřeba přizpůsobit své cítění a svou víru, přisoudily novým náboženským hnutím v očích majoritní společnosti nálepku prostředí, kde dochází k vymývání mozků.

¹⁴ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 64.

¹⁵ ZDENĚK VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, Praha: Beta Books 2007, s. 152–153. (srovnání)

¹⁶ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 90.

3.2. Náboženské přesvědčování

Podle kritiků nových náboženských hnutí způsob, jakým tato hnutí získávají nové členy, zapojují je do komunity a obecně utváří svou vlastní komunitu, je cílenou snahou o „vymytí mozku“ těchto lidí. Ve způsobech organizace, uspořádání vzájemných vztahů, argumentaci a náboženském přesvědčování vidí kritici NNH snahu o indoktrinaci jedinců, která má zamezit jejich vlastní myšlení a nahradit je náboženskými doktrínami daného hnutí.

Lze nalézt dvě definice, které se vztahují k brainwashingu a kultům, které bych ráda citovala. S tou první přichází Anthony a Robbins při zkoumání „autoritářských kultů“, mezi něž řadí například Mezinárodní společnost pro vědomí Krišny, Církev sjednocení a řadu dalších¹⁷, a popisuje, jakým způsobem jsou samotné kulty konstituovány:

1. *Separatismus* nebo také zesílená citlivost a napětí týkající se hranic skupiny. Může se shodovat s „autoritářskou agresí“ a obsahuje v sobě odmítnutí a represivní přístup k deviantním jedincům, minoritám a outsiderům.
2. *Teokratické sklony* nebo také ochota vnímat budoucí utopický stav jako podklad pro posílení morálních a ideologických preferencí na úkor pluralismu či oddělení církve od státu.
3. *Podřízení se autoritě*, jehož součástí je závislost na silných vůdcích a úcta k nim.
4. *Konvenčnost a konformita* (existují zde však nápadné výjimky co se týče výrazně antinomistických skupin).
5. *Evangelismus* nebo také zájem o obrácení na víru (mohou zde existovat výjimky v oblasti skupin, které se natolik izolovaly, aby znemožnily kontakt s vnějškem – takové skupiny mohou být obzvlášť nestabilní).
6. *Apokalyptismus / Milenialismus* nebo také zesílené očekávání bezprostředně hrozící, kataklysmatické proměny hmotné a společenské skutečnosti.
7. *Nátlakové tendence* s ohledem na represivní reakce na opozici a nesouhlas v rámci skupiny, případně ochota nechat utopický stát potlačit své oponenty.
8. *Konsekvencialismus*, tedy vnímání hmatatelných odměn pro věřící jako důsledek jejich ctností či správnosti jejich ideologie.

¹⁷ JAMES R. LEWIS, ed. *The Oxford handbook of new religious movements*, New York, New York: Oxford University Press c2004, s. 269–270. (srovnání)

9. *Silná víra* a používání správnosti doktrín jako kritéria pro přijetí.

Druhou je definice, kterou nabízí Benjamin Zablocki, když hledá souvislosti mezi totalitní společenskou strukturou, kterou „kulty“ budují, a přimknutí se jejich členů k autoritářskému fungování této společnosti.¹⁸

1. Absence předchozích motivů. Lidé, kteří se připojí k novým náboženským kultům, nehledají předtím, než se stanou členy takové nové skupiny, žádnou alternativu k mainstreamovým světonázorům.
2. Dezorientace. Nová náboženství nebo kulty používají jako základní techniku odvedení lidí od jejich stávajícího světonázoru navození iracionálních pozměněných stavů mysli. (Zablocki označuje tento primitivní stav vědomí jako dezorientaci; jiní teoretici brainwashingu o tomto hovoří jako o hypnóze, disociaci, transu a podobně; nicméně zde není žádné smysluplné rozlišení mezi těmito termíny pro primitivní stav vědomí, jak jsou používány teoretiky brainwashingu; jsou v rámci pohledu na svět z hlediska teorie brainwashingu funkčními synonymy.)
3. Defektní vnímání. V dezorientovaném stavu mysli, který je základem brainwashingu, má jedinec významně sníženou kognitivní kapacitu posuzování pravdivosti a nepravdivosti světonázorů, se kterými je konfrontován.
4. Ovlivnitelnost. Zvnějšku navozená dezorientace a defektní schopnost vnímání mají za následek, že je oběť brainwashingu lehce ovlivnitelná, to znamená, že je náchylná přijímat za své názory a světonázory, které jí jsou doporučeny osobou či organizací, která tento defektní stav vědomí přivedla.
5. Vnucené uvalení falešného já. Proces brainwashingu má za následek, že jedinec začne vykazovat rysy pseudoidentity neboli stínového já, které mu bylo dříve nedobrovolně vnuceno na základě brainwashingu.
6. Možnost rozestavět zástupce. Nedobrovolně vnucené falešné já a defektní světonázor přetrvávají i poté, co byl proces brainwashingu dokončen, což má za následek, že jedinec, který tímto procesem prošel, si uchovává svou oddanost

¹⁸ BENJAMIN DAVID ZABLOCKI a THOMAS ROBBINS, *Misunderstanding cults: searching for objectivity in a controversial field*, Buffalo: University of Toronto Press c2001, s. 182–184. (srovnání)

k novému světonázoru a identitě, a to i tehdy, když není v přímém kontaktu se skupinou, která na něm brainwashing provedla.

7. Cena za odchod. Pro jedince je nesmírně těžké později svůj nový světonázor a falešné sebepojetí odhodit, protože už nemá schopnost racionálně tyto volby posoudit.

Zatímco první definice problematizuje v podstatě ideu jiných náboženství jako takovou, druhá pak problematizuje způsob, jakým NNH získávají své věřící. Co je však pro obě společné, obě staví jako normu stávající společnost a zkoumají možnost odchylky od této normy.

Obecně lze říci, že rozpor mezi alternativními náboženstvími a jejich „antikultovními“ protějšky můžeme považovat ve své podstatě za *náboženský konflikt*. „Antikultovní hnutí“ lze chápat jako svým způsobem revitalizační hnutí směřující ke konvenční instrumentální racionalitě a čistě funkčnímu individualismu. Autonomie a individualismus, z jejichž rozbíjení antikultovní hnutí kultury obviňuje, nejsou tím, co bychom mohli nazývat „expresivním individualismem“; jinými slovy, pravá autonomie nemůže být podle AH založena na transcendentální zkušenosti, extatických či mystických stavech mysli nebo intenzivních emocích. Taková zkušenost je interpretována spíše jako nebezpečný hypnotický trans, patologický stav disociace, infantilní regrese, depersonalizace či vmanipulování do příliš silných emocí, podezříváných z podryvání osobní autonomie a vnukání umělé skupinové identity do vlastního nefalšovaného já dané oběti. Rozpory kolem kultů tak jdou ruku v ruce s názorovými střety nad základními hodnotami a jsou blíže spíše „náboženským válkám“ minulosti než protikladnosti objektivní psychologické vědy odhalující navozenou psychopatologii.

Pojďme v krátkosti shrnout dosavadní argumentaci. „Konverze“ a stejně tak i „brainwashing“, jsou obecně chápány jako něco, co v sobě zahrnuje vznik (nebo obnovení) náboženského já nenavazujícího na předchozí osobní nebo skupinovou identitu. Nicméně z (specificky) náboženského úhlu pohledu je to hodnoceno jako něco pozitivního spíše než negativního. Jak „kultovní“, tak i „antikultovní“ pohled na věc představují poddruhy přesvědčující „teorie sebeodcizení“.¹⁹

¹⁹ LEWIS, ed. *The Oxford handbook of new religious movements*, s. 247.

4. Brainwashing ve veřejném životě

Pojem brainwashing si získal takovou popularitu, že se jeho používání rozšířilo daleko za metody uplatňované totalitními režimy na zajatcích. Jeho aplikace se nezastavila jen u pojmenovávání metod, které používají nová náboženská hnutí pro získání a udržení svých stoupenců, pronikla do veškerých forem socializace, marketingu a přesvědčování, až se nakonec prosadila i ve způsobech, jakým si mezi sebou lidé předávají informace a utváří vzájemné vztahy. Tento boom s sebou nese rozmělnění pojmu, jeho inflaci a vnitřní vyprázdnění. V souvislosti se třemi odvětvími běžného života se používání tohoto pojmu ustálilo. Jedná se o oblast médií, reklamy a firemní „kultury“.

4.1. Brainwashing a média

Už od svého vzniku jsou média vnímána jako mocný nástroj propagandy, kterým lze zasáhnout široké spektrum diváků a vnutit jim své postoje.²⁰ Kritici a teoretici masové společnosti jim vyčítají dvě skutečnosti. Tou první je, že vybírají vlastní agendu, kterou pak nutí diváka přijmout. Tou druhou je, že operují vždy v jednosměrném vztahu informující > informovaný. Masová média přitom, ať už chtějí, či nechtějí, potvrzují současný společenský status quo.

Tím, že média rozhodují o tom, jaké informace přináší a jakým způsobem je podávají, se podle řady teoretiků masové komunikace dopouští záměrné, nebo mimoděčné manipulace, protože jakožto zdroj informací pro širokou veřejnost svým působením určují, o čem a jakým způsobem se bude vést veřejná debata.²¹ Tuto nezpochybnitelnou zaujatost médií společně s tím, do jaké míry jsou média konzumována a do jaké míry se stávají důležitým zdrojem informací pro širokou veřejnost, pak jejich kritici interpretují tak, že média utvářejí názory svých diváků.²²

²⁰ THEODOR W. ADORNO, *Schéma masové kultury*, Praha: OIKOYMENH 2009, Oikúmené (OIKOYMENH), s. 25–52. (srovnání)

²¹ DENIS MCQUAIL, „Úvod do teorie masové komunikace“ (online), *msbe.wbl.sk*, Portál 2009, cit. duben 2019, dostupné online na http://msbe.wbl.sk/sylaby/mcquail-uvod_do_teorie_masove_komunikace.pdf.

²² TAYLOR, *Brainwashing*, s. 287–289. (srovnání)

Od „utváření názorů“ není daleko k tomu, aby bylo působení médií chápáno jako určitá forma brainwashingu. Zejména kritici stávajících společenských pořádků mluví o médiích jako o součásti „ideologického aparátu“. Jejich úkolem je plíživým způsobem pomocí zamlčování podstatného a vyzdvihování nepodstatného a pomocí formy, jakou svá sdělení prezentují, udržet stávající společenský řád.²³

Diváci, masová společnost, „ovládání“ jsou podle kritiků zmanipulovanou strukturou jedinců, která ztratila vlastní identitu a nahradila ji tím, jaké představy jim vnutila média. Obraz společnosti a médií v něm figurujících, který kritici mediálního brainwashingu popisují, je založen na koncepci stále sebekontroly, sebe ukázněvání, manipulaci s vlastním vědomím a vlastní identitou, kdy členové masové společnosti jsou sami sobě kontrolory a reprodukují stávající společenský řád.²⁴

4.2. Brainwashing a reklama

V souvislosti s médii a s brainwashingem je nejzářivější ukázkou mediální manipulace existence reklamy. S pomocí marketingových technik se prodávající pokouší prodat ten konkrétní produkt, o němž bychom bez jeho snahy ani nevěděli, případně bychom o něj neměli zájem, nebo bychom ho dokonce vůbec nepotřebovali a nechtěli. Spolu se zefektivněním výroby je možné vyprodukovat stále větší objem zboží s menším úsilím. Spolu s tím se stále více lidí přesouvá z výrobních procesů do oblasti služeb a obchodu. Spolu se stále větším množstvím komodit vzniká potřeba tyto komodity úspěšně prodat. A to jde jen obtížně bez toho, že by se prodávající nějakým způsobem nepokusil upravit preference zákazníka.

Aby prodávající svůj produkt k zákazníkům dostal, musí je nejprve seznámit s jeho existencí a také vytvořit dojem, že právě tento produkt potřebují. Aby efektivně oslovil co největší počet potenciálních zákazníků, potřebuje takový komunikační nástroj, kdy jedno sdělení doputuje v krátkém čase k co největšímu počtu lidí – reklamu. To, že nástroj, který se pokouší manipulovat s lidskými potřebami, v případě úspěšné reklamy dokonce tím, že vytvoří pojítka mezi konzumovaným produktem a vlastní identitou, bude řadou autorů chápáno jako forma brainwashingu, což se přímo nabízí.

²³ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 70–76. (srovnání)

²⁴ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 77–85. (srovnání)

„Reklama si klade za cíl změnit pouze několik specifických (k produktu se vztahujících) názorů. Reklama také většinou odráží současnou, všeobecně přijímanou ideologii a v jejím rámci se pohybuje – většina reklam v britské televizi vychází z tržního prostředí s konzumním pohledem na svět, kde je důležitá osobní svoboda každého jednotlivce. Sociální struktura reklamy, metody ovlivňování, produkované několika lidmi a cílené – i v případě sofistikované skryté reklamy – na relativně nediferencované masy, se zásadně liší od fungování sekty. Je to brainwashing využívající klamu, kde jsou jednotlivé pokusy o ovlivňování sice poměrně slabé, ale zato je jich mnoho a časem vytvářejí takřka nezpochybnitelný dojem. Žádnou reklamu nemůžeme vinit z toho, že by způsobila současný konzumní způsob života, protože se každý den setkáváme třeba s celou stovkou reklam. Všechny tyto reklamy jako celek a jejich skryté sdělení však zásadně ovlivňují naše myšlení a chování,“²⁵ popisuje Kathleen Taylorová a činí znatelnou distinkci mezi takzvaným skrytým brainwashingem, který se podle ní objevuje v médiích a ve světě reklamy a mezi brainwashingem, kdy dochází k pokusům o implantaci celého ideologického systému, jak k tomu dochází v případě náboženského nebo politického přesvědčování ze strany „sekt“ a „totalitních režimů“.²⁶ U obou druhů brainwashingu však dochází ke společným „motivům“, tedy ovlivňování, přijetí a sebepotvrzení.

4.3. Brainwashing a firemní kultura

Na pomezí mezi „skrytou manipulací“ a „implantací celého ideologického systému“ se nachází oblast „firemní kultury“. Daniel Denison chápe firemní kulturu jako „Podprahové hodnoty, přesvědčení a principy, které nám slouží jako základ pro systém managementu v organizaci stejně jako sada manažerských praktik a chování, které zároveň předvádějí a vyžadují tyto základní principy.“²⁷

Pojem „firemní kultura“ se přitom poprvé objevuje v 60. letech 20. století, kdy se management začal důsledněji zabývat vzájemnými vztahy na pracovišti. V tom rozsahu, jak je chápán dnes, se do popředí zájmu manažerů dostává v 80. letech 20. století. Je to

²⁵ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 127.

²⁶ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 126–127.

²⁷ DANIEL R. DENISON, *Corporate culture and organizational effectiveness*. New York: Wiley c1990, s. 27.

v souvislosti s takzvaným „japonským ekonomickým zázrakem“, kdy se daleko větší důraz klade na to, jaké místo firma a její „hodnoty“ zaujímají v hodnotovém žebříčku zaměstnance²⁸. Aby firma pracovala efektivněji, vyžaduje po svých zaměstnancích, aby se identifikovali s jejími hodnotami. K tomu slouží různé nástroje, jejichž užívání lze rozdělit do kategorií odměňování a sankcí. Mají však společný cíl, vytvořit takové podmínky, za nichž bude pro zaměstnance žádoucí se požadavkům, které na něj firemní kultura klade, podřídit.

Kathleen Taylorová popisuje brainwashing jako východisko z představ a idejí, které o sobě máme, s kterými se střetáváme a které lze nalézt i v případě firemní kultury. Jedná se o ideu moci, tedy vlivu na daného jednotlivce, ideu změny, tedy o to, jak je počinání jednotlivce přijímáno a interpretováno ostatními členy skupiny, ideu kauzality, tedy vůbec připuštění možnosti, že jedna osoba může ovlivnit chování osoby jiné, ideu odpovědnosti, že jedinec dovede být uznán za činitele či původce daného jednání, ideu já a ideu svobodné vůle.²⁹

Firemní kultura se tak v očích těch, kteří ji považují za prostředí, kde dochází k brainwashingu, stává opět narušitelem identity a autenticity jedince, kdy mu podsouvá vlastní návyky chování a způsoby přemýšlení místo jeho vlastních.

4.4. Brainwashing v dalších oblastech sociálního života

Zmínila jsem tři oblasti, které typicky bývají chápány jako prostředí, kde dochází k brainwashingu. Nejedná se ale o úplný výčet. Dalšími oblastmi, které se v souvislosti s brainwashingem často zmiňují, jsou vzdělávací instituce, potažmo celý proces socializace a armáda.

V případě prvního se jedná o natolik široký fenomén, že jej nelze krátce shrnout, přesahuje rozsah této práce. V případě druhého, tedy armády, se pro změnu jedná o natolik specifickou organizaci s natolik specifickými cíli, že by nám pro obecné povědomí o významu pojmu brainwashing neposloužila takovým způsobem, který by se dal považovat za relevantní. Ještě se však k této specifické organizaci vrátím při popisu Islámského státu,

²⁸ RŮŽENA LUKÁŠOVÁ a IVAN NOVÝ, *Organizační kultura: od sdílených hodnot a cílů k vyšší výkonnosti podniku*, Praha: Grada 2004, s. 20.

²⁹ TAYLOR, *Brainwashing*, s. 130–133.

protože řada rysů, které jsou běžné ve způsobu organizace armády, je aplikována i v případě organizace bojovníků ISIS.

5. Kritika pojmu brainwashing a jeho konceptu

Jak už bylo naznačeno, pojem brainwashing stojí na poměrně vratkých základech. V dalších kapitolách této práce si ukážeme, že je v současné době široce rozmělněný a používá se na naprosto neadekvátních místech, tedy všude tam, kde většinová společnost má pocit, že probíhá nějaká manipulace, tedy takové přesvědčování, proti kterému se jedinec, případně skupina, jichž se týká, nemá šanci bránit.

Problematický je už ale samotný základní koncept pojmu brainwashing, tedy představa, že lze někomu „vymýt mozek“, tedy zbavit ho původní „autentické identity“ a nahradit ji „umělou konstrukcí“. Proti této představě totiž stojí obě společenské teorie, které jsou vůči sobě ve vzájemném rozporu. Na jedné straně jsou to sociální konstruktivisté, kteří by mohli namítat, že něco jako „autentická identita“ neexistuje, protože veškeré identity, které používáme, vybíráme z možností, které nám připravila společnost³⁰. Buď bychom pak jako brainwashing museli chápat důsledně celý proces socializace a našeho následného bytí ve společnosti, nebo bychom se tohoto pojmu museli vzdát jako takového, protože neexistuje vodítko, které by v rámci našich rozhodnutí rozlišovalo, jak autentická nebo naopak odcizená je naše role ve společnosti.³¹

I kdybychom se na druhou stranu vrátili k liberální objektivistické představě o autonomním individuu, které si na základě autentických zkušeností vytváří svou identitu³², pořád by pojmu brainwashing byla na překážku skutečnost, že i samotný akt „vymývání mozků“ se stává zkušeností, již toto individuum může reflektovat. Řečeno se Stuartem Hallem a jeho slavnou teorií kódování/dekódování, jednalo by se o obousměrný komunikační proces.³³ Pokud Hall v souvislosti s médií tvrdí, že význam není nikdy pevně dán nebo předem určen jeho odesílatelem, zpráva není nikdy zcela transparentní; stejně tak publikum není pasivním příjemcem smyslu toho významu, platí tato teze nutně i u procesu

³⁰ PETER L. BERGER a THOMAS LUCKMANN, *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 1999, s. 128–180. (srovnání)

³¹ BERGER, LUCKMANN, *Sociální konstrukce reality*, s. 51-120. (srovnání)

³² JOHN LOCKE, *Esej o lidském chápání*, přel. MILOŠ DOKULIL, Praha: OIKOYMENH 2012, Knihovna novověké tradice a současnosti. (srovnání)

³³ STUART HALL, DOROTHY HOBSON, ANDREW LOWE a PAUL WILLIS, *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies 1972-79*, London: Hutchinson, „Encoding / Decoding“, s. 128-138.

konverze k novému náboženskému hnutí. I zde se dostáváme do vztahu, který jsem si dovolila pojmenovat apoštol/konvertita, kde dochází k obousměrné komunikaci.

Pokud totiž uchopíme komunikační proces v širším sémiotickém smyslu, jak ho chápe celá řada autorů od Ludwiga Wittgensteina³⁴ přes Jaqua Lacana³⁵ po Judith Butler³⁶, je do něj potřeba zahrnout nejen to, co je řečeno, ale i to, jak je to čteno a jaká je odezva recipienta. Samotné přesvědčování tak nemůže způsobit změnu identity přesvědčovaného bez toho, že by přesvědčovaný tento akt kriticky nerefletoval.

Pojem brainwashing je tak daleko jednodušší interpretovat jako způsob, kterým se společnost snaží vysvětlit jevy, jež jsou pro ni na jedné straně příliš neuchopitelné, na straně druhé příliš citlivé a ohrožující samotné její základy, tedy jako vysvětlení cizího, především pak vnitřní jinakosti. Není náhodou, že tento pojem vstoupil na scénu v 50. letech, tedy v době, kdy společnost prožívala na jedné straně celosvětový spor, jakým způsobem se má dále ubírat, na straně druhé v ní doznívala zkušenost s druhou světovou válkou a s procesem holokaustu.

Je totiž daleko jednodušší chápat Němce v třetí říši a ty za železnou oponou jako oběti propagandy a odebrat jim statut samostatně uvažujících lidských bytostí, než se důsledně ptát po motivacích a východiscích, jež konkrétní jednotlivci ve svém životě nalézají. Pokud by si totiž společnost připustila, že kdokoliv může mít nějaké emoční a racionální důvody pro účast na něčem, co ohrožuje samotné základy jejího uspořádání, její etiku a morální žebříček, ocitla by se v nesnesitelném vnitřním napětí.

Obzvlášť citlivě pak společnost reaguje na skutečnost, že „kolaborovat“ s „cizími“ hodnotami může některý z jejích členů. A to je případ, který se důsledně vztahuje nejen na zajatce, kteří prošli procesem „reformy smýšlení“, ale také na ty, kteří konvertovali k novým náboženským hnutím.

Brainwashing je tak spíše jeden z konceptů, kterým společnost reflektuje jinakost a „cizí“, jak vyčleňuje mimo svůj rámec něco, co není schopná akceptovat, a to ani ve své

³⁴ LUDWIG WITTGENSTEIN, *Filosofická zkoumání*. 2., upr. vyd. Praha: Filosofia 1998, Základní filosofické texty.

³⁵ LACAN, Jacques. *Écrits: a selection*. Přeložil Alan SHERIDAN. New York: W.W. Norton c1977.

³⁶ JUDITH BUTLER, *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*, New York: Routledge c1999.

současné postmoderní heterogenní a deklarované tolerantní podobě.³⁷

To, jak nová náboženská hnutí tuto jinakost představují, vysvětlím podrobně v samostatné kapitole věnované fenoménu NNH. Na tomto místě nám postačí vysvětlení, že už ze své podstaty vybočují ze stávajícího společenského systému a že právě toto vybočení je činí atraktivním pro věřící, kteří se k nim přidávají. Kruh se uzavírá v tom, že právě tato atraktivita „jiného“ společnost znepokojuje. Zapříčiňuje odcizení i v tak těsných sociálních strukturách, jakými jsou rodina a přátelé.³⁸ A protože je pro společnost nutné si udržet své vlastní hodnoty jako referenční normu, jak jsem již zmínila dříve, je potřeba toto odcizení vysvětlit něčím, co usnadní i tak těsné vztahy, jako je příbuzenství nebo vzájemné sympatie, upozadit.

Jestliže vezmeme v úvahu Descartovo heslo „pochybuj, tedy jsem“ jako dominantní paradigma moderní a postmoderní společnosti, je příléhavé označit koncept, že někdo „přestal kriticky uvažovat“, že byl podroben brainwashingu, jako určitý způsob odlidštění dané osoby.

Následující kapitola této práce je věnována deprogramování. Právě tato metoda, jejímž cílem bylo vrátit domnělým obětem „vymývání mozků“ jejich „vlastní myšlení“, ukazuje nejjasněji způsob, jakým je společností koncept brainwashingu užíván, tedy jako sémiotické vytěsnění „revoltujícího našeho“ na okraj společnosti a zpochybnění vlastního „ontologického chápání“.

³⁷ BERNHARD WALDENFELS, *Znepokojivá zkušenost cizího*, Praha: Oikoymenh 1998, Oikúmené. (Více o vztahu společnosti a jiného)

³⁸ KENNETH J. GERGEN, *Realities and relationships: soundings in social construction*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1994, s.143-179. (srovnání)

6. Deprogramování

Deprogramování lze definovat jako metodu odstranění „pseudoidentity“ a pomoc při znovunalezení „skutečné identity“ člověka. Tato metoda vzniká v 70. letech a vychází z přesvědčení, že oběti domnělého brainwashingu je třeba zachránit jakýmkoliv způsobem. Deprogramátoři si všímají chování, které se vymyká normalitě tak, jak je chápána většinou společností. Za tímto odklonem od normality nacházejí nějaký společný jmenovatel – organizaci, náboženské hnutí, politickou skupinu, která lidem nežádoucí způsob myšlení podsouvá způsobem, který deprogramující označí za „vymývání mozků“.

Otcem zakladatelem deprogramování je Američan Ted Patrick. Je považován také za jednoho ze zakladatelů antikultovního hnutí. Patrick se setkal s novými náboženskými hnutími díky své práci v úřadu pro guvernéra Ronalda Reagana.

V 70. letech docházelo ve Spojených státech k rozkvětu nových náboženských hnutí a stále více mladých Američanů se do nich zapojovalo. Průvodním jevem této konverze byla pro většinou společnost nebyvalá intenzita, s jakou se mladí lidé ke kultům přimykali. Mladí Američané přerušovali svá studia, opouštěli rodiny, zbavovali se majetku a pálili za sebou mosty pojící je s jejich dosud konformním životem.

Ted Patrick, který se sám v rámci vlastního „vyšetřování“ nechal do jednoho z kultů naoko naverbovat (Konkrétně do církve Děti Božích), označil metody, které tento kult používal k získání nových věřících, jako metody „brainwashingu“. Z kultu odešel a po návratu domů se začal věnovat způsobům, jak „osvobodit“ ty, kteří k nové víře konvertovali.³⁹

V očích Teda Patricka totiž noví konvertité „kultů“ už nebyli samostatně myslícími bytostmi, ale naprogramovanými stroji. Tyto lidi, o kterých se vyjadřoval jako o zombiích, bylo podle něj třeba dostat z prostředí „kultu“ a „vrátit jim zpět vlastní myšlení“.

Abychom porozuměli cestě, kterou se Ted Patrick vydal, musíme si trochu blíže vysvětlit okolnosti, ve kterých se nacházel, a zkušenosti, které nabyl. Ted Patrick se poprvé setkal s „kulty“ ve svém úřadě, když za ním přišla rodina jednoho z nových konvertitů s žádostí o pomoc. Zlomovým bodem však pro něj bylo, když se jeho syn spolu s jeho synovcem vrátili o prázdninách pozdě večer domů. Svůj pozdní příchod vysvětlovali tím,

³⁹ TED PATRICK a TOM DULACK, *Let our children go!*, New York: Dutton 1976, s. 42 – 60. (srovnání)

že je chtěli mezi sebe „nabrat“ příslušníci hnutí „Children of God“. ⁴⁰ Patrick začal zjišťovat, jak masivní je nárůst stoupenců nových náboženských hnutí a jak silně to zasáhlo zejména mladou generaci Američanů. Sám se tedy pustil do vlastního vyšetřování a nechal se „nabrat“. Popisuje proces, kdy hladověl, čelil mnoha otázkám, z nichž zdůrazňoval především to, jak se „kult“ zajímal o jeho majetek, a ty, které směřovaly k zpretrhání vazeb s jeho rodinou, blízkými a dosavadním způsobem života. Metody, které „kult“ používal, označil jako systematický nátlak na lidskou psychiku a jako snahu o „vymývání mozku“. To tehdy nastartovalo jeho tažení proti novým náboženským hnutím v USA. ⁴¹

Patrick se rozhodl odpovědět na metody „kultů“ stejnou mincí. To obnášelo unášení příslušníků nových náboženských hnutí, dlouhé rozhovory s nimi, snahu zlomit jejich psychiku a jejich přesvědčení, omezování jejich osobní svobody, jejich práva na soukromí, snahu je spánkově deprivovat a uvrhnout je do přesvědčení, že tento proces neskončí, dokud se kultu nezřeknou. Je evidentní, že se tyto metody ocitají na hraně, dokonce i daleko za hranou zákona, což Patrick sám přiznával a bylo to i důvodem, proč do únosu a procesu deprogramování vždy zahrnoval i rodiče a další příbuzné unášených osob. Doufal tak, že po úspěšném „vytržení“ člověka z „kultu“ nevznese oběti únosu proti svým blízkým obvinění.

Je také zřejmé, že tyto metody jsou jednak za etickou hranou, jakou by například připustil jakýkoliv studovaný psycholog, jednak jsou ve své podstatě mnohem násilnější a invazivnější než to, čeho se dopouštěly „kulty“ při snaze o získání nových konvertitů i při svém běžném provozu. I to Patrick přiznává, obhajuje to však účelem, který sleduje.

Abychom lépe pochopili, jak otec antikultovního hnutí uvažoval, musíme si shrnout jeho motivy a východiska. Ted Patrick byl přesvědčený, že „kulty“ představují vážné nebezpečí pro celou americkou společnost a že je jimi ohrožena zejména mladá generace. Upozorňoval na masivní nárůst nových stoupenců i nových hnutí. Americká legislativa však nebyla na jeho straně. Rozhodně ne v takové míře, jakou si představoval. I když nadále „tlačil“ na média i úřady ve svém tažení proti „kultům“, rozhodl se Patrick vzít věci do vlastních rukou a nebezpečí, které podle něj představovaly, se postavit přímou akcí, tedy deprogramováním, snahou o vytržení lidí z náboženských komunit a o jejich navrácení k „normálnímu životu“.

⁴⁰ PATRICK, DULACK, *Let our children go!*, s. 37 - 39. (srovnání)

⁴¹ PATRICK, DULACK, *Let our children go!*, s. 42 – 60. (srovnání)

Jak jsem již zmínila výše, přestože Patrick přiznává, že jeho metody jsou přinejmenším kontroverzní, obhájí to svými motivy v porovnání s motivy, které přisuzuje kultům. Zatímco kulty se snaží lidi podle něj donutit přestat myslet, on se je prý snaží donutit, aby opět začali myslet a aby byli opět sami sebou. Zdůrazňuje také, že se nesnaží na deprogramování vydělat, zatímco kulty podle něj ano. „Motivy jsou důležité. Motivy kultů jsou destruktivní – a to lze dokázat. Moje motivy, jak doufám, že jsem tu ukázal, nemají nic společného s motivy spirituálních gangsterů, kteří zamořili veřejnost jako Děti Boží.“⁴²

V očích Teda Patricka jsou nová náboženská hnutí vykořisťovatelské instituce, které se snaží svým členům „vymýt mozky“, aby na nich mohly profitovat. Zároveň mají tyto instituce protistátní charakter a také jsou příčinou toho, proč se mladí Američané odpoutávají od svých rodin i od svých ambicí ve většinové společnosti.

Deprogramování chápe Patrick jako jediné možné vysvobození stoupenců „kultů“ z osidel těchto organizací, přičemž se domnívá, že jinak budou tyto osoby pro své blízké navždy ztraceny. Osobám, které vysvobozuje přitom Ted Patrick de facto upírá status myslící svéprávné bytosti do té doby, než projdou procesem deprogramování. Ted Patrick se zároveň pro sebe poměrně snadno vypořádává s argumenty, že nová náboženská hnutí jsou výrazem nové víry, přičemž on je vidí pouze jako instituce snažící se manipulovat a vykořisťovat své věřící. „Problém je, že jakýkoliv kult může udělat to, co se pro řadu lidí zdá jako poměrně přesvědčivý argument. Vždy můžete najít nějakého psychiatra, představeného univerzity nebo jiného významného člena společnosti, aby se zabýval tím daným kultem. Kult ho pozve ke sledování, připraví mu divadlo a on odchází s přesvědčením, že na nich není nic špatného.“⁴³ Podle Patricka je v podstatě jediný, kdo přináší relevantní informace o „kultech“, ten, kdo se z nich vyvázal. Tito lidé totiž prý nemají důvod k tomu, aby o svých zkušenostech lhali.⁴⁴

6.1. Reakce na deprogramování

Můžeme věřit, že Patrickovy motivy jsou skutečně takové, jak předesílá, to však neznamená, že se ve svých východiscích nemýlí. Prvním východiskem, které zastává, je,

⁴² PATRICK, DULACK, *Let our children go!*, s. 76 – 77.

⁴³ PATRICK, DULACK, *Let our children go!*, s. 127.

⁴⁴ PATRICK, DULACK, *Let our children go!*, s. 126.

že členové nových náboženských hnutí přestali samostatně myslet a jsou nenávratně ztraceni v osidlech kultu. Naproti tomu existuje statistika, že 90 procent členů „kultů“, kteří zpřetrhali své rodinné vazby, se po dvou letech vrací zpátky ke svým blízkým. Dříve či později každý z těchto věřících se vrátí k takovému způsobu života, který je běžný ve většinové společnosti.⁴⁵ Už tento samotný argument v podstatě vylučuje jakýmkoliv způsobem deprogramování jako přípustnou metodu. Pokud je 90 procent lidí schopných se „vrátit zpět“ do dvou let, neexistují důvody, které by metody deprogramování obhájily.

Dalším východiskem Teda Patricka je, že „kulty“ a především jejich vůdci se snaží své věřící vykořisťovat. To dokládá na životním stylu různých vůdců kultu, například na majetku zakladatele Církve sjednocení Son-mjong Muna. Tento argument je daleko více argumentem vlastního svědomí než argumentem, který by mohl být brán v potaz. Pro věřícího a fungování náboženského hnutí není rozhodující, jaký životní styl vyznává jeho představitel. Navíc Patrick do značné míry míší náklady, které má církve na vlastní provoz, s benefity, které představitel církve požívá.

V podobné škále se nachází i východiska o náboženských rozporech, o rodinných vztazích a protispolečenskému směřování „kultů“. Patrick při deprogramování často argumentuje Biblií, které má dokázat omyl deprogramovaného. Z hlediska víry však „správnost“ interpretace Bible není argumentem, který by určoval „správnost“ víry jako takové. Podobně je tomu u jakéhokoliv jiného náboženského textu.

To, že nová náboženská hnutí mohou být příčinou odloučení od dosavadního způsobu života svých věřících, a to včetně zpřetrhání stávajících sociálních vazeb a opuštění svého místa v socioekonomickém systému společnosti, je samozřejmě možné. Častokrát je dokonce jejich náplň založená na zpochybňování stávajících společenských řádů a uskupení. Ve svobodné společnosti je to však něco, na co má každý jedinec právo, které mu zaručuje Listina práv a svobod.

Posledním východiskem, které Ted Patrick považuje za stěžejní, je vděk deprogramovaného. Ve své knize *Let Our Children Go!* uvádí celou řadu případů, které musel řešit, jejichž rozuzlení prakticky vždy končí vděkem deprogramovaného a jeho kritikou „kultů“. Pokud Ted Patrick argumentuje „brainwashingem“, dalo by se poměrně snadno argumentovat proti němu ve smyslu, jak často trpí stockholmským syndromem oběti únosů. A jak nepředstavitelný nápor na lidskou psychiku musí být, když mezi únosci jsou i vaši nejbližší, vaši rodiče, lidé, ke kterým většinou cítíte daleko větší míru důvěry

⁴⁵ LEWIS, ed. *The Oxford handbook of new religious movements*, s. 263. (srovnání)

než ke komukoliv jinému. Mnohem důležitější však je, že ve chvíli, kdy člověk radikálně změní svůj způsob víry a prožívá zcela novou sociální i náboženskou zkušenost, musí se vypořádat se svým dosavadním způsobem života, který vede k jeho naprostému odmítnutí. To platí jak pro vstup do nového náboženského hnutí, tak pro výstup z něj. Ignorovat názory konvertitů a adorovat názory těch, kdo byli deprogramováni, lze jen v případě, že jim po dobu od jejich konverze do momentu jejich deprogramování odeberete status svéprávné samostatně myslící bytosti. A v předchozích odstavcích bylo jasně řečeno, že to nelze.

I přes kritiku, tvrdé tresty ze strany zákona i kontroverze, které vyvolává, je deprogramování nadále součástí antikultovního hnutí, i když řada z deprogramátorů ustoupila k měkčím praktikám, které nesou název „výstupové poradenství“. To, co tuto metodu odlišuje od deprogramování, jak jsme si jej popsali, je ponechání svobodné volby členovi kultu odejít zpět. Nejedná se tedy o klasický únos.

„Kritika mentálního programování a možnost samotné praxe deprogramování vychází z konceptu záměny osobní identity za identitu kultovní. Terapeuti z řad antikultovního hnutí vycházejí z toho, že v průběhu začleňování jedince do skupiny byla potlačena původní, pravá identita jedince, která byla překryta, ale ne zcela úplně popřena identitou novou, resp. pseudoidentitou,“⁴⁶ shrnuje Dušan Lužný východiska výstupových poradců ze současné doby. I nadále je tedy útočeno na to nejvlastnější právo každého jedince, tedy možnost nakládat se svým životem podle vlastního uvážení, na jeho svéprávnost.

⁴⁶ DUŠAN LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, Brno: Masarykova univerzita 1997, s. 140.

7. Nová náboženská hnutí

Termín nová náboženská hnutí se objevil v 70. letech 20. století. V sociologické literatuře označuje náboženské skupiny, které v té době získaly největší pozornost masmédií, a tedy i veřejnosti. Tyto náboženské skupiny zároveň rovnou získaly kontroverzní pověst, a to ať už se jednalo o Boží děti (Children of God), Hare Kršna či scientologii.⁴⁷

Používání termínu nová náboženská hnutí s sebou však nese jisté obtíže. Už samotná genealogie pojmu nová náboženská hnutí představuje určité problémy. Mnohá z nových náboženských hnutí se totiž odvolává na starobylý původ, případně se považuje za přímé pokračovatele starobyklých tradic.⁴⁸ Právě adjektivum „nová“ je v tomto případě zavádějící, protože ani v sociologické ani v religionistické literatuře nepanuje jednoznačná shoda, které projevy náboženského života by se měly pod tento výraz zahrnout.⁴⁹ Je celá řada náboženských proudů, které vznikají v různých obdobích západní náboženské tradice, přesto je nelze jednoznačně spojit s tímto pojmem. „Pojem ‚nové náboženské hnutí‘ má smysl jenom v kontextu toho, co je v dané společnosti považováno za ‚staré‘, osvědčené, etablované, respektované či tradiční.“⁵⁰ „Základním znakem, který odlišuje nová náboženská hnutí od jiných náboženských hnutí lidské historie, je fakt, že jsou výrazem globální kultury, tedy že vznikají v důsledku procesu radikální globalizace“⁵¹ pomáhá v definici Dušan Lužný.

Historicky má fenomén těchto hnutí kořeny v kontrakultuře 60. let 20. století a mnohá z těchto hnutí si s sebou doposud nesou některé její rysy.⁵² Jedním nich je skutečnost, že nová náboženská hnutí se teprve formují, a to v tom smyslu, že jsou do většinové společnosti dosud nezačleněná, a proto často ani touto společností nebývají zcela akceptována, někdy s ní jsou dokonce v přímém konfliktu.⁵³ Dalším z těchto rysů je důraz

⁴⁷ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 21.

⁴⁸ DAVID VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, Brno: Masarykova univerzita 2007, *Proměny náboženství*, s. 92–93. (srovnání)

⁴⁹ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 26.

⁵⁰ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 19.

⁵¹ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 27.

⁵² LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 29–39. (srovnání)

⁵³ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 53. (srovnání)

na vlastní naléhavost a jedinečnost. „Protestní postoj nových náboženských hnutí a jejich napětí s většinovou společností způsobuje u jejich příslušníků pocit významné hranice mezi těmi, kdo jsou součástí hnutí (,my‘), a těmi, kdo zůstávají vně (,oni‘).“⁵⁴ Nakonec podobně tomu bylo u kontrakultury 60. let, alespoň to platí u těch NNH, s nimiž jsem doposud měla příležitost se seznámit a která jsou také předmětem této práce, a to nová náboženská hnutí důsledně aktuální. I když se mohou odkazovat k prastarým, třeba i prvotním tradicím, to, k čemu se vztahují, je přítomnost, případně budoucnost. Vymezuji se důsledně proti aktuálnímu stavu společnosti a dávají svým členům řešení pro jejich konkrétní život v jejich konkrétní situaci.

To, co tedy definuje nové náboženské hnutí je konflikt a opozice vůči většinové společnosti, vůči tradičnímu náboženství. Pokud má však NNH přežít a stabilizovat se, v podstatě se musí opět změnit v tradičnější, společností uznanou instituci. „Stabilizace nových náboženských hnutí nastává v důsledku jejich změny. Náboženské ideje, které byly formulovány při jejich vzniku, časem přestávají být nové, a hnutí, která na základě této ideje vznikla, přestávají být protikladnou alternativou ke způsobu náboženského života společnosti, ale stávají se jeho respektovanou součástí,“⁵⁵ vysvětluje Zdeněk Vojtíšek. A dodává: „Až na výjimečné situace je směr vývoje nových náboženských hnutí stejný: od konfliktu k uznání, od napětí k přijetí, od pohrdání k respektu, z periferie společnosti k jejímu centru.“⁵⁶

Přestože kořeny vzestupu nacházím spolu s dalšími autory v kontrakultuře 60. let, je vývoj, jakým tato náboženství procházejí podobný vývoji všech nových náboženských idejí, tedy i těch etablovaných. Můžeme hledat různé rozdíly a podobnosti mezi jednotlivými ranými formami uznávaných světových náboženství a jednotlivými novými náboženskými hnutími, to, co je pro ně bez ohledu na různé historické nuance klíčové, je, že přináší novou zkušenost víry a narušují stávající diskurz, aby ve chvíli, kdy se etablují, pomohly tento diskurz určovat.

Nová náboženská hnutí se stále nacházejí v pozici, kdy jsou většinovou společností stigmatizována jako sekty a vytlačována na periferii veřejné debaty. Na stranu druhou už v tuto chvíli jsou součástí diskurzu postmoderní společnosti a napomohly k jeho utváření, a to totiž v podobě historicky nebývalé plurality možných náboženských postojů. Došlo

⁵⁴ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 84.

⁵⁵ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 112.

⁵⁶ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 112.

k tomu, přesto, že součástí prakticky každé víry je i přesvědčení, že právě ona víra je ta jediná a pravá. „Nová náboženství nelze ani definovat pomocí kontroverzí, díky nimž se na ně upírá pozornost veřejnosti, ani je nelze na tyto kontroverze redukovat. U většiny nových náboženství si totiž veřejnost žádných kontroverzí ani nevšimne. Ani v případě těch relativně málo hnutí, která se proslavila nějakou kontroverzí, která mnohdy byla nejdramatičtější událostí jejich existence, je stále celkový obraz těchto hnutí mnohem pestřejší,⁵⁷ argumentují autoři knihy *Sekty a nová náboženství*.

7.1. Teoretické přístupy k novým náboženským hnutím v kontextu identifikace rysů NNH

Pokud odhlédneme od stereotypů a klasifikací, kterými definuje nová náboženská hnutí většinová společnost, potažmo antikultovní hnutí, nabízí se stále pestrá škála možností, jak je uchopit.

V úvodu této kapitoly jsem je definovala jako hnutí, která jsou nutně spjata s globalizovanou společností (ať už vůči ní zaujímají souhlasný, nebo odmítavý postoj) a která vytvářejí určitou alternativu vůči stávajícím náboženstvím. S tím se pak pojí i postoj vůči společnosti jako takové, protože svou jinakostí se dostávají nová náboženská hnutí do opozice i vůči tomu, co je považováno za „normální způsob života“. Tato definice však stále nezahrnuje celou komplexitu a mnohost rysů, kterými se nová náboženská hnutí vyznačují.

Jedním z rysů, které jsem již zmínila, ale které je potřeba důsledně vysvětlit, je výlučnost náboženského hnutí. Tato výlučnost je, jak říká Zdeněk Vojtíšek, způsobena především tím, že by se jinak těžko nacházel důvod pro existenci nového náboženského hnutí.⁵⁸ Zároveň nám tato výlučnost umožňuje odlišit nové náboženské hnutí od různých názorových proudů ve stávajících etablovaných církvích. Tato výlučnost je přirozenou součástí sebepojetí NNH, přičemž je typické, že se nejsilněji vymezuje vůči nejbližšímu náboženství, pokud z nějakého vychází, a vždy vůči současnosti, případně času, kdy hnutí vzniklo a času, který má teprve přijít a ve kterém se právě smysl nového náboženského hnutí naplní. Proto se můžeme u tolika nových náboženských hnutí setkat s vizemi buď

⁵⁷ DOUGLAS E. COWAN a DAVID G. BROMLEY, editor ZDENĚK VOJTÍŠEK, *Sekty a nová náboženství*, přeložil JAN AUSKÝ, Praha: Grada 2013, s. 184.

⁵⁸ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 54. (srovnání)

apokalypsy, nirvány, vtěleními spasitelů nebo příchody proroků. Stále však platí, že o tom, k čemu se vztahuje narace toho daného hnutí, se rozhoduje v tuto chvíli.

A „pro tu či onu možnost pak nové náboženské hnutí hledá a většinou nachází potvrzení v dějích tohoto světa.“⁵⁹

Spolu s aktuálností dodává na naléhavosti víře nových náboženských hnutí na naléhavosti také schematičnost a z toho plynoucí radikalita, s jakou se dívají na svět kolem sebe. Právě to, že nová náboženská hnutí jsou schopná na složité otázky dávat jednoduché odpovědi, že bohaté tradice redukuje na základní a nezpochybnitelné minimum, že neobsahují škálu možností, ale pohybují se v rozdělení dobra, zla, světla, temnoty, pravdy a lži, kdy zásadní úlohu v tomto rozdělení hraje „my“ jako výraz pro členy hnutí oproti „oni“ jakožto světu okolo, na jednu stranu činí z nových náboženských hnutí snadný terč pro nařčení z mentální manipulace, na stranu druhou jim získává atraktivitu pro jejich věřící.⁶⁰

Zatímco aktuálnost a schematičnost, případně fundamentalismus jsou pro nová náboženská hnutí v určitém smyslu nepostradatelné, třetí rys nemusí být pro vznik a existenci NNH nutný, ale je natolik typický, že jej nelze opomenout. Jedná se o postavu charismatické vůdčí osobnosti, případně osobnosti hnutí. „U nových náboženských hnutí máme možnost sledovat, jak se charismatická autorita ve vedení vyvíjí a jak je vůdcům přisuzována jejich následovníky. Nadto můžeme při změnách ve vedení, ať už po smrti zakladatele, nebo při předání prorockého poslání nové generaci, zkoumat způsoby, jakými náboženské komunity udržují svoji integritu tváří v tvář zásadním organizačním změnám,“⁶¹ poznamenávají autoři Douglas a Bromley.

Osoby silných leaderů, případně v moderním slovníku uváděných influencerů jsou zásadní jak pro utváření NNH, tak pro jeho další působení. Jsou to právě silné osobnosti, které dokáží přivést, udržet a spojit nové konvertity a je to právě jejich autorita a charisma, které dodávají hnutí vnitřní dynamiku. A ano, jsou to opět tyto autority, které se stávají primárními terči kritiky ze strany antikultovního hnutí.

⁵⁹ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 56.

⁶⁰ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 58–59. a

THOMAS ROBBINS a ANTHONY DICK, ed., *In gods we trust: new patterns of religious pluralism in America*, 2nd ed., rev. and expanded, New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers c1990, s. 79.

⁶¹ COWAN a BROMLEY, *Sekty a nová náboženství*, s. 191.

Všechny tyto rysy můžeme najít v historii etablovaných náboženství a najdeme je také u jejich reformních proudů. Co nám však pomáhá definovat fenomén NNH oproti reformním proudům zavedených církví, je nekonečně pestrá škála postojů a prožívání, které nová náboženská hnutí nabízejí, a příslušná „jinakost“, v níž se nachází.

Tyto tři hlavní obecné rysy jsou klíčové pro vymezení, co je nové náboženské hnutí a jakým způsobem se dá odlišit od církví zavedených a od reformních proudů uvnitř těchto církví. Stejně tak pomocí globalizace a postmoderní pestrosti můžeme zasadit nová náboženská hnutí do vlastní epochy, abychom se vyhnuli nežádoucím srovnáním s ranými fázemi historických náboženství.

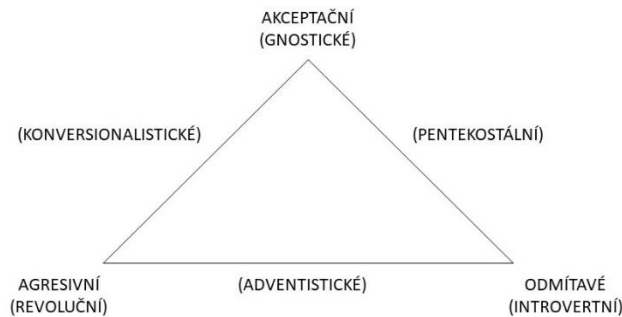
Tato srovnání, přestože jsou lákavá, zajímavá a v mnoha ohledech funkční, jsou jako každá historická obdoba v důsledku zavádějící, protože nová náboženská hnutí jsou fenoménem své doby a každé jednotlivé z nich reaguje na svou unikátní realitu svým unikátním způsobem, přičemž vychází z vlastních předpokladů definovaných místem a časem, v němž se nachází. Pro úplnost je nutné podotknout, že pokud hovořím o nových náboženstvích jako o všeobecném fenoménu, který se vyznačuje ve své podstatě nekonečnou pestrostí a variabilitou, je logické, že pro přehlednost tohoto fenoménu je nutné tato hnutí typizovat a kategorizovat.

7.2. Typologie nových náboženských hnutí

Při čtení této podkapitoly je třeba mít na paměti, že stejně jako dříve zmíněné rysy nedovedou definovat konkrétní nové náboženské hnutí ani jednotlivé kategorie, do kterých jsou různými autory zařazována, nedokážou postihnout ani jedinečnost tohoto konkrétního hnutí. Přesto pro další zkoumání fenoménu NNH mají svůj smysl v podobě nalezení určitého vzorce v pestré rozmanitosti pro fenomén vzniku nového náboženství příznačné.

Nová náboženská hnutí se dají kategorizovat dvojím způsobem, a to jednak z pohledu, jakou úlohu hrají ve společnosti, tedy dají se zkoumat sociologicky, jednak z pohledu, jakým způsobem se vyznačuje jejich víra, tedy dají se vnímat religionisticky. Náboženské hnutí, ať už je interpretováno jakkoliv, je vždy součástí širšího společenského rámce, tedy funguje v rámci nějaké společnosti, vůči níž si vymezuje svůj prostor, jednak je společenským rámcem samo o sobě. Pokud chceme nová náboženská hnutí sociologicky kategorizovat, můžeme je jednak zkoumat podle toho, jaký vztah zaujímají vůči většinové společnosti, jednak jaké společenské prostředí vytváří, tedy jakým způsobem jsou organizována.

Sociolog Roy Wallis rozlišuje tři základní orientace náboženských skupin směrem ke společnosti. Náboženské skupiny buď mohou okolní svět přijímat, případně dokonce potvrzovat a prosazovat jeho hodnoty, mohou jej odmítat a mohou vůči němu být lhostejné.⁶² Tyto tři typy postavil Wallis jako vrcholy pomyslného trojúhelníku, protože mezi nimi mohou být další tři přechodové formy.

Obrázek 1⁶³

Do tohoto trojúhelníku zasadil Wallis konkrétní nová náboženská hnutí a dále je kategorizoval. Ráda bych zde použila přesnější překlad než Václavíkův, a to překlad Zdeňka Vojtíška z původní Wallisovy knihy *The Elementary Forms of New Religious*. Náboženská hnutí „odmítající svět“, „potvrzující svět“ a „přizpůsobující svět“ svému ideálu, tedy „zlepšující svět“. Do poslední kategorie Wallis zařazuje také hnutí, která jsou schopna své členy „přizpůsobit tomuto světu“. ⁶⁴ Hnutí „přizpůsobující svět“ jsou na následujícím ilustračním obrázku přeložena Václavíkem jako hnutí „obývající svět“.

⁶² VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 67. (srovnání)

⁶³ VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 68.

⁶⁴ ZDENĚK VOJTÍŠEK, *Nová náboženství a násilí*, Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum 2017, Religionistika, s. 155.

Obrázek 2 ⁶⁵

Základní charakteristikou, kterou Wallis přisuzuje NNH odmítajícím svět je odmítnutí stávajícího společenského řádu, který se neshoduje, nebo přímo odporuje božímú plánu. Aby byl „nepřirozený řád změněn“, předpokládají tato hnutí blízkou a zásadní transformaci světa. Existuje totiž jediné možné uspořádání světa, a to takové, které stojí na základě božích zákonů.⁶⁶

Protikladem jsou naopak nová náboženská hnutí přijímající svět. Je pro ně typické, že na rozdíl od hnutí svět odmítajících nemají potřebu vytvářet výlučnou protikladnou instituci stávající společnosti, že nemají ani potřebu se institucionalizovat jako takovou. Vůči společnosti zaujímají kladný postoj a jejich cílem je uvolnění skrytých sil a možností člověka. Jejich hlavní charakteristikou je důraz na individuální seberealizaci. NNH přijímající svět chápou sebe samé jako cesty, které svým konvertitům umožní odhalit své „pravé“ já.⁶⁷ Nová náboženská hnutí přizpůsobující se světu jako takovému nezaujímají postoj, a i když mohou některé rysy společnosti kritizovat, není to nic, co by je charakterizovalo. Snaží se o kompletní proměnu světa, která plně podléhá představě daného hnutí. Směřují dovnitř vlastní struktury, nabízejí silný náboženský prožitek spojený s výraznou emocionalitou, který má za cíl dosáhnout „autenticity“ vlastního pojetí.⁶⁸

Toto pojetí nabízí širokou škálu možností, jak definovat nová náboženská hnutí, je ovšem možné ji kritizovat hned z několika pozic. Tou první je, že definice hnutí obývajících svět je poněkud vágní a vlastně se do značné míry překrývá s definicí hnutí

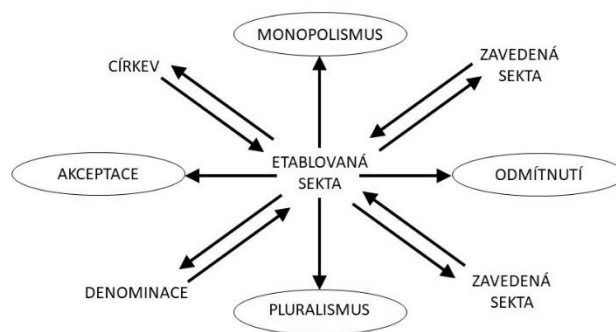
⁶⁵ VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 72.

⁶⁶ VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 73–74. (srovnání)

⁶⁷ VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 77–80. (srovnání)

⁶⁸ VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 80–81. (srovnání)

svět přijímajících. Trochu se zdá, že autor tuto skupinu vlastně vytvořil kvůli potřebě existence typologického trojúhelníku než kvůli tomu, že by všechny tři kategorie nesly skutečně stejný význam. Druhou pozicí, kterou je možné kritizovat, je, že Wallis od vztahu se světem odvozuje možnou vnitřní strukturu nového náboženského hnutí. Zde se jedná už o příliš schematické pojetí, které se ocitá v rozporu s praxí nových náboženských hnutí. Pro typologii vnitřní společenské struktury je proto užitečnější obrátit se na jiné sociologické teorie. I ty se orientují na to, jak se hnutí staví k okolnímu světu, protože tento vztah pro sociologické chápání NNH umožňuje uchopit jako referenční rámec, podle kterého se dají posuzovat vnitřní vztahy v hnutí jako takovém. William Swatos se pokusil vytvořit model, který dovede zahrnout historické diference do základu sociálních struktur a kulturních systémů. Podle něj totiž právě přirozenost těchto systémů vytváří vzorce přijetí a odmítnutí. To nám umožní zabývat se odlišnou strukturou systémů NNH a rozlišovat pět základních typů náboženských skupin v rámci polarity mezi pluralismem a monopolismem, která vyjadřuje skutečnost, že různé systémy produkují různé styly odpovědí. Tyto typy jsou: církve, denominace, etablovaná sekta, dynamická sekta a zavedená sekta.⁶⁹

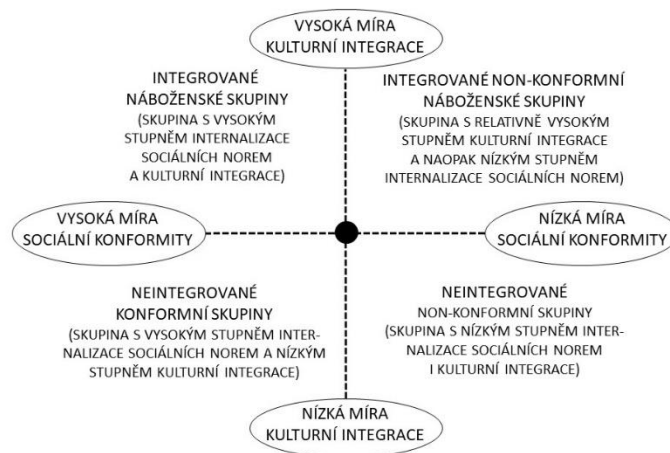

Obrázek 3⁷⁰

Z tohoto modelu je možné následně odvodit vztah k sociálnímu okolí a zároveň vnímat kulturní a ideové vazby NNH. O to se pokouší ve svém modelu David Václavík.

⁶⁹ VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 126. (srovnání)

⁷⁰ VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 127.

Obrázek 4 ⁷¹

Dochází tak ke čtyřem typům náboženských skupin: integrovaným náboženským skupinám, integrovaným nonkonformním náboženským skupinám, neintegrovaným konformním náboženským skupinám a neintegrovaným nonkonformním náboženským skupinám. Integrované náboženské skupiny podle Václavíka přijímají společenské kulturní vzorce a symboly a je pro ně typická vysoká míra internalizace sociálních norem svého okolí. Jedná se o skupiny, které se snaží chránit „morální“ hodnoty společnosti, jejíž se cítí být součástí a v jejíž struktuře se pohybují.

Integrované nonkonformní náboženské skupiny se naopak obávají, že společnost se od vlastních náboženských a morálních hodnot odvrátila a společenský řád je třeba fakticky změnit. Jedinec, který se stává jejich členem, se musí plně podřídit jejich struktuře a normám, které vytváří. Integrované konformní náboženské skupiny akceptují společenský řád jako takový, ale hledají cestu pro jeho další rozvoj, ať už důrazem na potenciál lidstva jako takového nebo na rozvoj lidské osobnosti. Proto i jejich vnitřní struktura vychází z využití nových přístupů a pravidel, které přinášejí.

Neintegrované nonkonformní náboženské skupiny se nutně už ze svého vlastního pojetí nacházejí v sociální a kulturní tenzi. Nejenže odmítají stávající náboženskou tradici,

⁷¹ VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 128.

ale odmítají i společenský řád jako takový. Jejich struktura vychází z kontextu negace společenského řádu i dosavadních náboženských tradic.⁷²

Další možností, jak nová náboženská hnutí uchopit, je klást důraz na to, co vyjadřuje jejich víra. Přestože se religionistická a sociologická zkoumání NNH do určité míry překrývají, každé klade akcent na jiný úhel pohledu, skrze nějž na NNH nahlíží. Pravděpodobně nejznámější klasifikace je v tomto ohledu Meltonovo zařazení 1730 různých náboženských skupin podle náboženských tradic a příbuzností do 22 „rodin“. V 9 z těchto rodin jsou zařazena i nová náboženská hnutí. Předpokládám, že případný čtenář této práce je s tímto dělením obeznámen, takže pouze vypíšu, o jaké rodiny se jedná. Jsou to Letniční rodina, Komunitní rodina, Rodina Křesťanské vědy a metafyziky, Spiritualistická, psychická a New Age rodina, Rodina Starodávné moudrosti, Rodina magie, Rodina Středního Východu, Východní rodina, a nakonec podle Meltona nezařazené křesťanské církve.⁷³

Z českých autorů typologizoval NNH například Dušan Lužný, který představil následující typologii náboženských hnutí: a) nová náboženská hnutí vycházející z křesťanství, b) NNH vycházející z judaismu, c) NNH vycházející z hinduismu, d) nová náboženská hnutí vycházející se sikhismu, e) NNH vycházející z buddhismu, f) nová náboženská hnutí vycházející z okultismu, g) nábožensko-psychoterapeutická hnutí a h) hnutí New Age.⁷⁴

Jak jsem zmínila v úvodu této kapitoly, jak sociologická, tak religionistická typizace NNH nutně zplošťuje individuální rysy jednotlivých hnutí. Přestože je tato skutečnost vlastní každé kategorizaci, u NNH je obzvláště výrazná, protože jedním z jejich hlavních společných obecných rysů je, jak jsem psala výše, důraz na vlastní výlučnost. Je proto třeba mít na paměti, že zatímco pro badatele může přinést kategorizace NNH určitý význam v podobě snazšího zkoumání a komparace jednotlivých jevů, které v jednotlivých nových náboženských hnutích probíhají, novým náboženským hnutím jako takovým nepřinášejí význam žádný a snaha je roztrždit může být i pro ty, kdo se tímto fenoménem zabývají, místy zavádějící. Podobně jako u historických analogií i zde platí, že každé náboženské hnutí si nakonec nese svou jedinečnou zkušenost a vytváří si vlastní naraci, přestože může mít velmi podobné kontury jako hnutí jiné.

⁷² VÁCLAVÍK, *Sociologie nových náboženských hnutí*, s. 128-131. (srovnání)

⁷³ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 45-47. (srovnání)

⁷⁴ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 48.

7.3. Legislativní vymezení nových náboženských hnutí

V poslední řadě, pokud jsem se pokusila vymezit do jaké míry má kategorizace NNH smysl v sociologii a v religionistice, je nutné přihlédnout také k tomu, že NNH musí být ukotvena i v legislativě států, na jejichž území působí.

V současné době je platný zákon České republiky č. 3/2002 Sb. „o svobodě náboženského vyznání a postavení církví a náboženských společností“ platný od roku 2002, který v § 5 vymezuje podmínky vzniku a působení náboženských společností. „Vznikat a vyvíjet činnost nemůže církev a náboženská společnost, jejíž činnost je v rozporu s právními předpisy a jejíž učení nebo činnost ohrožuje práva svobody a rovnoprávnost občanů a jejich sdružení včetně jiných církví a náboženských společností, ohrožuje demokratické základy státu, jeho suverenitu, nezávislost a územní celistvost a

- a) je v rozporu s ochranou veřejné mravnosti, veřejného pořádku, veřejného zdraví, principy lidskosti a snášenlivosti a bezpečnosti občanů,
- b) popírá nebo omezuje osobní, politická nebo jiná práva fyzických osob pro jejich národnost, pohlaví, rasu, původ, politické nebo jiné smýšlení, náboženské vyznání nebo sociální postavení, rozněcuje nenávist a nesnášenlivost z těchto důvodů, podporuje násilí nebo porušování právních předpisů,
- c) omezuje osobní svobodu osob zejména tím, že využívá psychický a fyzický nátlak k vytvoření závislosti, která vede k fyzickému, psychickému a ekonomickému poškozování těchto osob a jejich rodinných příslušníků, k poškozování jejich sociálních vazeb včetně omezování psychického vývoje nezletilých a omezování jejich práva na vzdělání, zabraňuje nezletilým přijmout zdravotní péči odpovídající zdravotním potřebám, nebo
- d) je utajována vcelku nebo v některých částech, stejně jako organizační struktura církve a náboženské společnosti a vazby na zahraniční složky, je-li částí církve nebo náboženské společnosti působící mimo území České republiky.“⁷⁵

Podle návrhu věcného záměru tohoto zákona je účelem těchto podmínek to, aby se staly „účinným nástrojem pro zabránění registrace těchto nebezpečných sekt“. Není samozřejmě možné posoudit, zda zákon tento záměr naplňuje, protože nelze zjistit, kolik „sekt“ bylo 5. paragrafem odraženo od žádosti o registraci, která by jim umožnila vzniknout a vyvíjet činnost v právním postavení „církve a náboženské společnosti“.

⁷⁵ „Zákon č. 3/2002 Sb. § 5.“ (online), *zákony-cz.com*, 2018-2019, cit. duben 2019, dostupné online na https://zakony-cz.com/zakon_o_cirkvich_a_nabozenskych_spolecnostech/5.htm.

Na základě tohoto paragrafu je ale možné zjistit, co většinová společnost (ústí svých zákonodárců) odsuzuje a čeho se obává: je tím nesnášenlivost, omezování osobní svobody, vytváření závislosti, utajování apod. Tyto obavy jsou částečně způsobeny neblahými zkušenostmi, které s některými novými náboženskými hnutími západní společnosti v posledních desetiletích udělaly.⁷⁶

⁷⁶ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 48-49.

8. Opozice proti novým náboženským hnutím

Když v 60. a především v 70. letech docházelo k razantnímu nárůstu nových náboženských hnutí, zformovala se vůči nim také opozice, která tato hnutí kritizovala. Pokud o nových náboženských hnutích mluvíme jako o hnutích, která jsou v konfliktu s představami a zažitými schémata většinové společnosti, je poměrně logické, že jedním ze způsobů, jak většinová společnost na ideje NNH může reagovat, je to, že konflikt přijme a pokusí se nové náboženství marginalizovat a vytěsnit na svou periferii.

„Míra konfliktu záleží na mnoha okolnostech. Na straně nového náboženského hnutí především na tom, jak hlasitě a výrazně se mu podaří svůj protest artikulovat, jak citlivých oblastí se tento protest dotýká nebo pro jakou část společnosti je tento protest atraktivní. Na straně většinové společnosti záleží především na míře její náboženské tolerance a na míře její připravenosti akceptovat společensky neobvyklé životní postoje, které z protestu mohou vyplývat,“⁷⁷ upozorňuje Zdeněk Vojtíšek.

Konflikt mezi novým náboženským hnutím a „vnějším světem“ se může odehrávat v několika rovinách. Jednak je to s těmi, kteří vůči novým náboženským hnutím zaujímají přímo opoziční postoje. Jedná se o takzvané „antikultovní hnutí“. Další rovinou, kde může dojít ke kritice NNH, jsou média, tedy to, jakým způsobem o NNH referují, jakým způsobem vytváří jejich obraz, ať už pomocí jazykového aparátu, nebo pomocí toho, které události ze života nového náboženského hnutí zvýrazňují a které naopak opomíjejí. S tím úzce souvisí rovina, jak jsou nová náboženská hnutí vnímána většinovou společností, jak příslušnost k takovému hnutí ovlivní dosavadní sociální vazby ze strany okolí věřícího, jakým způsobem je víra nových náboženství akceptována v očích jednotlivých členů většinové společnosti. Zcela odlišnou rovinou, na kterou ovšem mají předešlé nepopíratelný vliv, je, jakým způsobem se s novými náboženskými hnutími vyrovnává společnost jako instituce, tedy jakým způsobem na ně reaguje státní aparát.

8.1. Antikultovní hnutí

V předcházejících kapitolách se mohl čtenář dočíst o deprogramování, což je první výraznější projev antikultovního hnutí jako reakce na nebývalý příklon k novým

⁷⁷ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 31.

náboženstvím, který se v 70. letech v Americe odehrával. Ted Patrick je považován nejen za otce zakladatele metody deprogramování, ale i antikultovního hnutí jako takového. Hlavním impulsem pro rozmach tohoto hnutí však byly excesy různých náboženských skupin, které se dostaly do veřejného povědomí a které veřejnost šokovaly. Z tohoto šoku se v 70. letech zformovaly dvě skupiny s odlišným přístupem k novým náboženským hnutím, avšak obě spadající do hnutí antikultovního.

Jedna část antikultovního hnutí se vůči novým náboženským hnutím vymezuje z náboženského hlediska. Tedy rozvoj nových náboženských hnutí chápe jako projevy vlivu Satana.⁷⁸ Druhá část tohoto hnutí se vyznačuje sekulárně-racionalistickým přístupem a sleduje odchylky od principů a hodnot moderní společnosti, kdy oproti zastávaným principům svobody a individualismu zdůrazňuje manipulativní a totalitní charakter náboženských skupin.

Antikultovní hnutí si za dobu své existence prošlo vývojem, který lze shrnout do čtyř fází: formativní, expanzionistické, konsolidační a období institucionálních sítí. Formativní období vzniká souběžně s rozvojem NNH, v této době bylo antikultovní hnutí reprezentováno spíše jedinci, kteří se pustili do tažení proti kultům na vlastní pěst. V polovině sedmdesátých let v USA dochází k expanzi tohoto hnutí, kdy vzrůstá počet těchto osamělých bojovníků, kteří se ale začínají sdružovat a vytyčovat si společné cíle. Tak dochází ke konsolidaci hnutí s příznačným vznikem celonárodních organizací. K tomu dochází na konci sedmdesátých a na začátku osmdesátých let. Od poloviny osmdesátých let pak z těchto organizací vznikají institucionální sítě, kdy dochází k profesionalizaci antikultovního hnutí.⁷⁹

Kromě samotného deprogramování, na jehož základech sekulárně-racionalistická část antikultovního hnutí vznikla, se vůči novým náboženským hnutím vymezuje antikultovní hnutí v několika rovinách: mediální rovina, rovina odborné činnosti a publikace, institucionální, poradenská a terapeutická rovina a rovina lobbistická, tedy snaha ovlivnit legislativní proces v neprospěch NNH.

Ideologické základy antikultovního hnutí označil D. G. Broomley, který se problematikou antikultovního hnutí zabýval, takto: 1) historicky založené vysvětlení vzniku těchto rozvracejících sil; 2) popis mocných sil zla, které jsou schopny podkopat původní přirozený charakter jedince a přeměnit jej ve svůj protiklad; 3) označení anti-

⁷⁸ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 132. (srovnání)

⁷⁹ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 132–133. (srovnání)

sociálních osob a skupin, které plánují a koordinují podvratné rozvracečské aktivity. Na těchto základech pak antikultovní hnutí 4) upozorňuje na nebezpečí pro okolní společnost a 5) formuluje léčebný program, který má být dodržen, pokud chceme odvrátit katastrofu.⁸⁰

Základními prvky argumentace antikultovního hnutí je zpochybnění autenticity a dobrovolnosti konverze k novým náboženským hnutím. Místo toho chápe antikultovní hnutí NNH jako prostředí, kde dochází k brainwashingu, reformě smýšlení, programování. NNH jsou obviňována z hypnózy, sugesce, ze záměrné snahy nahradit identitu jedince, ze snahy kontrolovat mysl svých věřících a popřít jejich svobodnou vůli. „Všichni stoupců antikultovního hnutí se shodují v individuální i společenské nebezpečnosti některých náboženských skupin. Smysl svého působení pak spatřují v boji proti těmto skupinám,“⁸¹ shrnuje Dušan Lužný. U antikultovního hnutí dochází k propojení vědeckého přístupu s implicitní či explicitní ideologicko-náboženskou orientací. Proto v očích veřejnosti nebývá bráno jako rovnocenná protistrana nových náboženských hnutí, ale jako racionální, objektivní, případně vědecká kritika. Ve svém přístupu se však antikultovní hnutí nezřídka dopouští celé řady metodologických pochybení – mezi ty nejkřiklavější patří: 1) neznalost svébytných rysů určitých náboženských tradic, kdy se místo toho dopouští jejich karikování; 2) posuzování celé skupiny, případně celého fenoménu NNH na základě jednoho konkrétního excesu; 3) absence obecné teorie, která by dokázala uspokojivě vysvětlit celý fenomén; 4) hodnotově zatížená argumentace a objektivizace těchto hodnot.⁸²

8.2. Nová náboženská hnutí a média

Jak jsme si nastínili v předcházející části této práce, média sama bývají obviňována z vymývání mozků. Jsou totiž pro množství lidí základním zdrojem informací. A právě na základě informací a zkušeností si tvoříme své názory a stanoviska. Způsob, jakým informují o nových náboženských hnutích, je tedy důležitý pro to, jaké postoje vůči nim zaujme veřejnost. I jedinci vyznačující se silným kritickým uvažováním mají tendenci si na základě získaných informací tvořit na danou věc určitý názor. Pokud se nějaký názor stane

⁸⁰ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 134–135.

⁸¹ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 139.

⁸² JAMES R. LEWIS, *Cults: a reference handbook*. 2nd ed., Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO c2005, s. 4–31. (srovnání)

součástí našeho uvažování, máme tendenci si jej utvrzovat selektivním interpretováním získaných zkušeností a rozšiřovat si jej nadále o informace a názory, které s tím naším korelují.

V tomto ohledu tak média vytvářejí to, čemu se říká mediální obraz. Ten nese svá určitá specifika, která jsou odvislá od toho, jak samotná média fungují. Ve stručnosti si můžeme říci, že většina mediálních institucí se pohybuje na dvojím trhu. Tím prvním je trh divácký, tedy jde o snahu zasáhnout svým obsahem co největší počet lidí. Tím druhým je trh inzerce, kde média prodávají svůj obsah na základě míry sledovanosti, čtenosti, poslechovosti. Aby média uspokojila své publikum, a tedy měla co prodávat inzerentům, musí podávat takové informace, které publikum něčím zaujmou. A zde se dostáváme k tomu, proč je i u seriózních médií obraz nových náboženských hnutí přinejmenším zkreslený.

Bez ohledu na to, jaký sémiotický aparát média volí při popisu náboženských hnutí, kdy častokrát přijímají slovník a závěry představitelů antikultovního hnutí, je obraz NNH v médiích nutně negativní. Dochází totiž k takové selekci zpráv, kdy se o nových náboženských hnutích mluví pouze v souvislosti s jejich excesy, tedy s násilím, sexem a drogami. Teprve ve chvíli, kdy nějaké náboženské hnutí figuruje v takovémto excesu, se stává se středem pozornosti médií. A při dalším vykreslování obrazu tohoto hnutí je a priori nazíráno optikou „skupiny, která způsobila daný exces“.

Tento způsob informování nejenže ovlivňuje to, jakým způsobem diváci nazírají na to konkrétní hnutí a jeho členy, ale pomáhá vytvářet celkový obraz nových náboženských hnutí jako takových. Naopak neproblematické fungování NNH v médiích zobrazováno není, protože taková zpráva by publikum nezaujala. Absence druhého a přítomnost prvního pak zjevně směřuje k poškozování obrazu nových náboženských hnutí a jejich členů jako celku.

8.3. Nová náboženská hnutí a většinová společnost

S tím, jak o nových náboženských hnutích informují média, úzce souvisí i to, jak je vnímá většinová společnost. Vyjma toho, že přejímá mediální obraz, který je ohledně náboženských hnutí líčen, přejímá i sémiotický aparát, který je v souvislosti s nimi používán a který, jak jsem zmínila, bývá zase v médiích častokrát přejat z terminologie antikultovního hnutí.

V českém prostředí se konkrétně jedná o výraz „sekta“, který nejen že je terminologicky nepřesný, ale nese s sebou i negativní konotace. Podle Zdeňka Vojtíška je toto označování účinnou zbraní v konfliktu s NNH, protože „... bez dalšího vysvětlování diskvalifikuje nové náboženské hnutí jako nepřijatelné, případně i nebezpečné.“⁸³ Jak již bylo uvedeno v předcházejících částech této práce, konflikt mezi většinovou společností a novým náboženským hnutím, je obvyklý, protože toto hnutí je nezřídka na konfliktním postoji vůči majoritě založeno. Základní rovinou, kde se tento konflikt odehrává, je podle Zdeňka Vojtíška rodina. „Nová náboženská hnutí slouží jako katalyzátor tzv. radikálních odchodů, tedy náhlých, často pro všechny strany překvapivých rozvolnění těch nejtěsnějších vazeb,“⁸⁴ vysvětluje Vojtíšek.

Zatímco pro konvertitu se stává novým zázemím hnutí, k němuž se přihlásil, pro zbytek rodiny zůstává často prázdné místo, které nelze vyplnit. Za viníka této ztráty pak bývá označováno právě NNH, bývají s ním spojovány všechny negativní pocity, které se pak potvrzují prostřednictvím médií, a rodina se nezřídka obrací na představitele antikultovních hnutí s žádostí o pomoc, kdy je utvrzována, že je potřeba přistoupit k terapeutickým řešením. Druhou rovinou, kde se konflikt odehrává, je pak to, jak konverzi a hnutí chápe širší okolí dotyčného. S radikální změnou hodnot se mění síla i kvalita dosavadních vazeb, NNH je tak původním sociálním okolím leckdy bagatelizováno, stigmatizováno a odsuzováno.

Společnost má obecně tendenci vymezovat se a odsouvat na okraj „jiné“ a „cizí“, tedy to, co zpochybňuje její hodnoty, to, co se liší natolik, že to nelze skrze hodnotový žebříček společnosti jednoduše uchopit. V případě NNH pak dochází k tomu, že zasahuje lidi, kteří jsou ve středu společnosti, jsou „naši“. Pro většinovou společnost je jednodušší pochopit tento hodnotový přerod jako něco nepřírozeného, něco subversivního, než aby se pokoušela revidovat vlastní hodnotový žebříček. Až ve chvíli, kdy se NNH natolik etabluje do společenského řádu, prokáže, že není pro společenské uspořádání přímým ohrožením, dochází, i když ne k přijetí, tak alespoň k určité míře tolerance jeho existence a jeho principů. Společně s tím je nutné si připomenout ryze české specifikum, kdy je veřejnost mimořádně skeptická a odtažitá ke všemu vyřčeně spirituálnímu, k institucionalizované víře a ke všem jen trochu excentričtějším projevům takové víry.

⁸³ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 33.

⁸⁴ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 35.

8.4. Nová náboženská hnutí a stát

Stát jako institucionalizovaná forma lidského společenství má k dispozici pro jednání s NNH dva prostředky: prvním je vymezení legislativního rámce, což určuje, zda vůbec NNH může oficiálně na území daného státu existovat, a pokud ano, tak jakým způsobem může fungovat. Tím druhým prostředkem je pak vymáhání tohoto rámce pomocí represivních složek. Na straně NNH stojí ve většině demokratických států stojí Listina základních práv a svobod, jejíž 15. článek zaručuje každému člověku „svobodu myšlení, svědomí a náboženského vyznání včetně práva každého změnit své náboženství nebo víru, popřípadě být bez náboženského vyznání“⁸⁵. Toto stát musí respektovat, a není tedy možné, aby zpochybňoval principy víry toho či onoho náboženského hnutí. Co však specifikovat může, je způsob, jakým způsobem bude toto náboženství uznáno, za jakých podmínek a jakou podobu může mít jeho organizace.

Jednotlivé náboženské skupiny a jejich členové jsou přitom zavázáni dodržovat právo jako každý jiný. V minulosti proběhla řada přímých konfliktů mezi státem a novými náboženskými hnutími. Většinu z nich stát, byl-li jejich iniciátorem, odůvodňoval porušením konkrétního zákona. Reverend Moon byl například souzen za krácení daní.

Stát také v minulosti mnohokrát reagoval na excesy spojené s NNH, a to dvojím způsobem – jednak represivním, jednak preventivním. Represe reagovala většinou na nějaký konkrétní čin, když nové náboženské hnutí přistoupilo například k teroristickému aktu nebo došlo k hromadné sebevraždě. Prevence už je naopak velmi problematická, řada států se pokoušela vymezit seznam „sekt“, které považuje za nebezpečné. Jedním z nich byla například Francie.⁸⁶ Taková prevence ovšem sklízí oprávněnou kritiku, protože je v přímém rozporu s Listinou základních práv a svobod. Neexistuje klíč, podle kterého můžeme s jistotou předpokládat, že člen určité náboženské skupiny bude ohrožovat společnost jen kvůli tomu, že se podobně zachovali její jiní členové.

I proto například český zákon, tak jak jsme si ho představili v předchozí kapitole, o „sektách“ nehovoří a pouze v § 5 vymezuje podmínky vzniku náboženských společností. Je potřeba dodat, že stát jako instituce nemá kromě zachování své existence a plnění na vlastních pravidlech žádný subjektivní záměr. Ten plní různé společenské skupiny a

⁸⁵ „Zákon č. 3/2002 Sb.“ (online), *epi.sk*, 2010-2019, cit. květen 2019, dostupné online na <http://www.epi.sk/zzcr/2002-3#cast1>.

⁸⁶ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 47–48. (srovnání)

jednotlivci, kteří se buď přímo podílí na tvorbě a dodržování zákonů, nebo tuto tvorbu a dodržování chtějí ovlivnit. Vzhledem k tomu, jak se společnost k novým náboženským hnutím staví v obecné rovině, jak o nich informují média a jak aktivně působí antikultovní hnutí, by se dalo předpokládat, že stát se bude pokoušet NNH marginalizovat. A skutečně, v některých státech se tomu tak děje, v těch demokratických je však naopak povinností státu zaručit dodržování Listiny základních práv a svobod. I proto například ve velkém konfliktu mezi antikultovním hnutím a NNH, který se týkal činnosti deprogramátorů, se nakonec stát postavil na stranu náboženských skupin a deprogramátorům rozdál poměrně vysoké tresty.⁸⁷

⁸⁷ LEWIS, *Cults*, s. 187–195. (srovnání)

9. Brainwashing a Mezinárodní společnost pro vědomí Kršny

Ze strany antikultovního hnutí, médií i většinové společnosti dochází k systematickému obviňování nových náboženských hnutí, že používají brainwashingu k tomu, aby získali, udrželi a podřídili si své členy. Na tyto obavy slyší i stát, který se snaží zasahovat do soukromí těchto hnutí a zajistit, aby k něčemu takovému, jako je brainwashing, v náboženských skupinách nedocházelo.

Jakým způsobem tato obvinění dopadají na fungování a existenci konkrétních náboženských hnutí, se pokusím demonstrovat na příkladu hnutí Mezinárodní společnosti pro vědomí Kršny.

9.1. Tradice hnutí

Mezinárodní společnost pro vědomí Kršny, známá častěji jako Hnutí Hare Kršna, pronikla na Západ v roce 1966, kdy ji v New Yorku založil Šrí Šrímad A. Č. Bhaktivédánta Svámí Prabhupáda založil. Hnutí čerpá z indické bhaktické tradice, která zdůrazňuje oddanou lásku a službu Bohu. Prabhupáda pocházel z rodiny obchodníka, vychován byl k uctívání Kršny a Rádhy. V roce 1922 se setkal se svým duchovním siddhántou Sarasvatím, ten jej prý v roce 1936 vyzval k šíření svého učení po celém světě. V roce 1965 tak Prabhupáda odjel do USA, aby založil společnost, které určil sedm základních cílů.

Tyto cíle jsou: 1) systematicky propagovat duchovní poznání v celé společnosti a vychovávat všechny lidi podle pravidel duchovního života, aby se zabránilo nerovnováze životních hodnot a dosáhlo se skutečné jednoty a míru ve světě; 2) propagovat uvědomování si Kršny podle textů Bhagavadgíty a Srímad Bhágavatam; 3) sbližovat členy organizace a vést je ke Kršnovi, nejvyšší bytosti, a tak v nich a v celém lidstvu rozvíjet ideu, že každá duše je kvalitativní částí Boha (Kršny); 4) učit a podporovat sankírtanové hnutí, tj. sborové zpívání svatých jmen Boha, jak je naznačeno v učení Šrí Čaitanji; 5) vybudovat poutní místa k oslavě Šrí Kršny v duchovní prospěch členů a celé společnosti; 6) sdružovat členy za účelem jednoduššího a přirozenějšího způsobu života; 7)

tisknout a rozdávat periodické publikace, časopisy, knihy a jinou literaturu s ohledem na výše zmíněné body.⁸⁸

Podle indické tradice žijeme ve věku hádek, poklesků a všeobecného úpadku. Lidé se v tomto období nezajímají o Boha a nejjednodušší cestou je tak opakování a zdůrazňování jeho jmen. Prabhupáda proto stanovil, aby všichni členové hnutí bez výjimky „džapovali na růženci minimálně Šestnáct kol denně“. „Džapovat jedno kolo“ přitom znamená pronést sto osmkrát mahámantru, která zní: Haré Kršna, Haré Kršna, Kršna Kršna, Haré Haré, Haré Ráma, Hare Ráma, Ráma Ráma, Haré Haré.

Vedle každodenního pronášení mahámantry oddaní (tedy bhaktové, jak se členové hnutí sami označují) striktně dodržují čtyři hlavní zásady: 1) nejíst maso, ryby, vejce, žádné produkty ze zabitých zvířat, cibuli a česnek; 2) nepožívat omamné látky jakéhokoli druhu, včetně alkoholu, kávy, čaje, kaka, tabáku a všech drog; 3) neoddávat se zakázanému sex (za ten je považován jakýkoliv pohlavní styk kromě toho, který má muž se svou manželkou pouze jednou za měsíc a jehož účelem je početí dětí, které rodiče vychovají jako oddané Kršny); 4) nehrát hazardní hry, zvláště o peníze, nespekulovat.⁸⁹

9.2. Hare Kršna a internetová média

Je zřetelné, že pravidla, která si hnutí stanovilo, jsou poměrně striktní a hodnotám „typického člena moderní společnosti“ poměrně vzdálená. S tvrzením, že Hare Kršna se snaží o vymývání mozků svých stoupenců, přišel už Ted Patrick, který také řadu členů tohoto hnutí deprogramoval. Už samotné odříkávání mahámantry vyhodnotili odpůrci hnutí jako určitou formu, jak si členové Hare Kršna vymývají sami sobě mozky.⁹⁰

Jako „částečné vymývání mozků“ byl odpůrci hnutí vyhodnocen i „tlak na zapojení se do komunity“, když vstupujete do hnutí, stejně jako „zavalení člověka přívalem informací takovým způsobem, že je nestihne začít zpochybňovat“, ustanovení nezpochybnitelných

⁸⁸ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 56.

⁸⁹ LUŽNÝ, *Nová náboženská hnutí*, s. 56.

⁹⁰ „Hare Krishna Cult exposed“, (online), *harekrishnacultexposed.blogspot.com*, 2005, cit. květen 2019, dostupné online na <https://harekrishnacultexposed.blogspot.com/2012/01/hare-krishna-mating-ritual-revealed.html>.

autorit, vytvoření „nenávisti vůči těm, kteří nejsou stoupenci Hare Kršna“ a poskytnutí řady odpovědí dříve, než vůbec člověku vyvstanou k nim směřující otázky na mysl.⁹¹

Jako reálnou možnost, že se hnutí Hare Kršna uchyluje k metodám brainwashingu, zvažoval ve svém článku i tak prestižní deník, jako je New York Times.⁹² V článku, který popisuje, jak rodiče obvinili představitele hnutí Hare Kršna z vymývání mozků svých dětí, si můžeme všimnout i skutečnosti, že celá věc se stala předmětem soudního sporu.

Jak vidíme, metody, které hnutí používá, jsou možná pro někoho poměrně expresivní, nelze je však brát jako pokus o „vymývání mozků“. Je logické, že se komunita snaží ustanovit vlastní společenské řady, semknout se a společně prožívat svou náboženskou zkušenost. To, že způsob, jakým tuto zkušenost věřící Hare Kršna prožívají a navzájem sdílí, může někomu připadat cizí, odtažitý a nepochopitelný, neznamená, že dochází k pokusu o vymývání mozků.

Přesto je toto vysvětlení nadále v očích veřejnosti legitimní a relevantní, a to zejména proto, že samo poskytuje snadnou odpověď na to, jak se z něčeho, co bývalo „naše“, stává něco, co je „jiné“. V případě snahy o pochopení náboženského přerodu, který se v myslích stoupenců hnutí odehrává, by totiž členové většinové společnosti museli daleko více zkoumat vlastní hodnotové žebříčky a daleko více se ponořit do hloubky vztahů, které se jim „zčistajasna“ zdají zprerhané nebo odcizené. Je daleko jednodušší obviňovat hnutí Hare Kršna z brainwashingu ve chvílích, kdy přijdete o kontakt, případně porozumění se svými blízkými než revidovat vlastní hodnotový žebříček, případně se alespoň snažit pochopit a vcítit se do hodnotového žebříčku stoupence tohoto hnutí.⁹³

⁹¹ „How does ISKCON convince people into believing that only their mythology and mantra is true?“ (online), *quora.com*, 2018, cit. květen 2019, dostupné online na <https://www.quora.com/How-does-ISKCON-convince-people-into-believing-that-only-their-mythology-and-mantra-is-true>.

⁹² NATHANIEL SHEPPARD JR., „Hare Krishna and Parents of 2 Members Rebut Brainwashing Charges“ (online), *The New York Times*, říjen 1976, cit. květen 2019, dostupné online na <https://www.nytimes.com/1976/10/21/archives/hare-krishna-and-parents-of-2-members-rebut-brainwashing-charges.html>.

⁹³ „10 Reasons why I feel the Hare Krishnas are a Cult“ (online), *diggerfortruth.wordpress.com*, 2013, cit. květen 2019, dostupné online na <https://diggerfortruth.wordpress.com/2013/03/16/10-reasons-why-i-feel-the-hare-krishnas-are-a-cult/>.

V českém prostředí se v souvislosti s hnutím Hare Kršna běžně používá výraz „sekta“ a i u nás je běžně obviňována z vymývání mozků ve chvíli, kdy mají členové většinové společnosti pocit, že se jim blízké osoby, které do hnutí vstoupily, odcizují.⁹⁴

V odpovědi na dotaz jednoho rodiče, který má obavy, že jeho dcera se stala ze strany hnutí Hare Kršna obětí vymývání mozků, formuluje Zdeněk Vojtíšek zásadní odpověď na to, proč tento koncept vychází z lichých předpokladů. „... toto obrazné vyjádření navozuje představu, že někdo (,sekta‘) vzala mozek nevinné ,oběti‘ a bez jejího přičinění jí ho ,vymyla‘. Pravdou je ovšem pravý opak: Je to Vaše dcera, kdo je aktivní a sama mění své postoje a své chování. Dělá to jistě velmi horlivě a pravděpodobně také velmi ráda. Od této změny si totiž slibuje, že skupina, na níž jí záleží (hnutí Hare Krišna), ji přijme mezi sebe.“⁹⁵

I přes to že se většinové společnosti mohou zdát některé praktiky hnutí Hare Kršna přinejmenším odtažitě stejně jako hodnoty a pravidla této skupiny, je koncept toho, že v Hare Kršna dochází k vymývání mozků, produktem absence jiných uspokojivých odpovědí, jak pochopit spirituální přerod svých blízkých, jejich radikální změnu názorů a hodnot, nikoliv prokázanou praxí.

Tento široce rozšířený názor, tedy označování Hare Kršna za sektu, za prostředí, kde dochází k vymývání mozků, na jeho příslušníky jako na nesvéprávné osoby, které nedisponují vlastním uvažováním, má hluboký dopad jak na všeobecný sociální kapitál a status jednotlivých členů, tak na způsob, jakým jsou formovány úzké mezilidské vztahy mezi členy tohoto hnutí a příslušníky většinové společnosti.

⁹⁴ „Sekta Hare Krišna – zkušenosti, názory, diskuze“ (online), *mojestarosti.cz*, 2011, cit. květen 2019, dostupné online na <https://www.mojestarosti.cz/poradna/vztahy-manzelstvi-rodina/nerozumime-si/sekta-hare-krisna-zkusenosti-nazory-diskuze.html>.

⁹⁵ „Východní náboženství: Hare Krišna“ (online), *iporadna.cz*, 2005, cit. květen 2019, dostupné online na <http://www.iporadna.cz/drogy/vsechnyodpovedi.php?question%5Bquestid%5D=6259>.

10. Brainwashing a Islámský stát

Počátek organizace Islámský stát (zkráceně IS; arabsky: الدولة الإسلامية, ad-Dawla al-'Islámíja) najdeme v Iráku, kde se jednalo o odnož jiné organizace, a to Al-Káidy. V širší známost veřejnosti však tato organizace vstoupila až 3. ledna v roce 2014, kdy na částech území států Iráku a Sýrie vyhlásila Islámský stát. Ten nebyl mezinárodně uznán žádným jiným státem. Jeho stoupenci vyhlásili toto území za chalífát, který si nárokuje náboženskou autoritu nad všemi muslimy na světě a usiluje o vládu nad všemi územími obývanými muslimy.

Geopolitickým, ale i náboženským cílem se stalo obnovení chalífátu na územích Iráku a Levanty (dřívější geografické označení zahrnující Sýrii, Palestinu, Jordánsko a Libanon) či dalších zemí, které byly někdy v historii pod muslimskou vládou. Pro účely této práce je klíčové v souvislosti s Islámským státem určit, zda se jedná o nové náboženské hnutí a do jaké míry, případně zda se vůbec při fungování vlastní organizace uchyluje k metodám brainwashingu. V předchozích kapitolách jsem nastínila, co rozumíme pod pojmem nové náboženské hnutí a jak se dá vykládat pojem brainwashing. Právě z předchozího textu budu při svých úvahách dále vycházet.

10.1. Islámský stát jako nové náboženské hnutí

V historii islámu najdeme celou řadu reformních nebo alternativních proudů, které se snaží různým způsobem vykládat nebo rozvíjet Korán. Tyto proudy se často nalézají v přímém protikladu.

Důležité je si také připomenout, že v současném globalizovaném světě hraje islám, potažmo příslušnost k jeho jednotlivým proudům důležitou roli v tom, jak je chápána muslimská sociokulturní identita. Jinými slovy: pokud jste příslušníkem muslimské víry v západním světě, musíte se vypořádávat s konflikty, které tento svět s muslimskou vírou jako takovou vede. Pokud jste příslušníkem muslimské víry v zemích, kde je tato víra dominantní, i nadále musíte reflektovat konflikty, které vaše sociokulturní prostředí vede s moderní globalizovanou společností.

Pokud jsme si NNH představili jako hnutí, která jsou v konfliktu s většinovou společností, případně s tím, jak většinová společnost chápe víru, odehrává se konflikt v případě hnutí vycházejících z islamistické tradice na dvou rovinách. Jednou rovinou je

konflikt lokálních hnutí s převažující tradicí dané společnosti, který se může odehrávat i v zemích, kde je muslimská víra dominantní a kde tato hnutí vstupují do rozporu s majoritním výkladem této víry, případně hodnot dané společnosti. Druhou rovinou je konflikt z islámu vycházejících NNH s hodnotami a náboženskými tradicemi západní společnosti. Může se tedy stát, že hnutí, které je na Západě akceptováno, nebude přijímáno v zemích, kde je islámská víra dominantní, a naopak hnutí, která jsou v těchto zemích nějakým způsobem etablovaná, se stávají novými konfliktními náboženskými hnutími na Západě. Často se však může stát, že hnutí není přijímáno ani v „domácím“, ani na globálním poli. Pokud bychom Islámský stát měli chápat jako nové náboženské hnutí, byl by to přesně jeho případ. Ale je vůbec Islámský stát nové náboženské hnutí?

Zásadní rozdíl mezi novými náboženskými hnutími tak, jak jsem je doposud popsala, a Islámským státem, vidím v tom, jakým způsobem se tato organizace konstitovala a jakou roli hraje náboženství v jejím dalším fungování. Zatímco nová náboženská hnutí fungují jako hnutí, která se snaží přinést svou vizi víry více či méně širokému okruhu věřících a společně s nimi tuto víru nadále rozvíjet, Islámský stát vzniká jako teroristická organizace, které se podařilo získat určité území a zpětně pomocí vlastního věroučného systému se snaží nově nabytou moc legitimizovat. Tím se dostává do zcela jiné pozice než nová náboženská hnutí tak, jak je známe. Zatímco většina nových náboženských hnutí funguje nějakým způsobem ve většinové společnosti a snaží se v ní po určitém vývoji etablovat,⁹⁶ Islámský stát se snaží většinovou společnost destabilizovat, v případě západní civilizace i dokonce zničit.

Překotný vývoj této organizace nás vede k určitému zúžení pohledu na fenomén, který s sebou organizace jako je Islámský stát, ale i řada dalších jiných, přináší. V očích západní společnosti, a to platí i pro tu českou, dochází k tomu, že islám jako takový je vnímán jako nebezpečný. V očích většinové společnosti se stala příslušnost ke kdysi akceptované a etablované muslimské komunitě problematickou, a to bez ohledu na to, do jaké míry se jednotliví členové, případně celé náboženské skupiny od praktik teroristů distancují.

Tím, že se stává předmětem náboženského vymezování představení odmítavých postojů k těmto organizacím (případně i kladných), se dostávají skupiny založené původně na teroristických, militaristických a kontra kulturních základech do pozice, kdy jsou považované za náboženská hnutí. Je to jen proto, že jako součást svého ideologického aparátu vytvářejí svůj vlastní výklad tohoto konkrétního náboženství. Pokud bychom chtěli

⁹⁶ VOJTÍŠEK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, s. 112-121. (srovnání)

chápat takzvané islamistické teroristické organizace jako svébytný proud nových náboženských hnutí, museli bychom revidovat a výrazně rozšířit to, co je vůbec předmětem víry a náboženství.

To ovšem neznamená, že by tyto skupiny byly od náboženství zcela odtržené a že by neposkytovaly věřícím určité uspokojivé odpovědi. Proto je důležité zkoumat, do jaké míry je náboženství nástrojem pro legitimizaci vlastních teroristických činů té dané skupiny a do jaké míry je motivem pro tyto činy.

Je pravdou, že řada nových náboženských hnutí vytváří podobně jako Islámský stát svou vlastní vnitřní strukturu a organizaci a snaží se získat i určité fyzické území, kde by si mohla realizovat vlastní vizi společenského soužití. Jedním ze základních rozdílů je však způsob, jakým se k tomuto cíli snaží dospět, tedy většinou více či méně legální cestou. Dalším rozdílem je pak především účel, pro který je toto území získáváno. V případě dosud známých nových náboženských hnutí nebyly vytvářeny samostatné komunity jako základny pro další geopolitický boj. Pokud bychom tedy připustili, že Islámský stát je novým náboženským hnutím, stejným způsobem bychom se museli dívat na celou řadu již proběhlých historických konfliktů. Jen těžko si lze v této souvislosti představit, že bychom přestali vnímat například Severní Koreu jako samostatný stát, ale začali bychom ji vnímat jako specifické nové náboženské hnutí.

Pokud tvrdím, že Islámský stát používá muslimskou víru v utilitárním smyslu, uvědomuji si, jak tenká hranice je mezi tímto tvrzením a postoji kontra-kultovního hnutí, které řadu NNH obviňuje z utilitarizace víry, případně ať už na základě jejich samotného obsahu nebo jejich jednotlivých excesů, je chápe jako pošpinění této víry.

V případě Islámského státu jde však o zcela odlišnou situaci, a to v tom smyslu, že cíle, které si představuje, jsou ryze nenáboženského charakteru, s tím, že je tak představuje i svým příslušníkům. Až zpětně je celé působení této organizace chápáno jako součást a naplnění Božího plánu.

10.2. Přitažlivost a vliv Islámského státu na evropskou kulturu

Ve chvíli, kdy se v roce 2014 Islámský stát na území Iráku a Sýrie zformoval, byla západní média šokována. A to ne ani tak tím, že teroristická organizace dokázala zabrat a ovládnout území dvou suverénních států, ale především tím, jak rychle a v jakém množství se řada v Evropě žijících muslimů vypravila na území Islámského státu s nadějí, že se do

něj budou moci zapojit. Islámský stát se zároveň vytrvale hlásí k řadě teroristických útoků po celém světě.

Obě tyto skutečnosti staví muslimskou komunitu na území jiných států, zvláště pak těch, jejichž občané se stali oběťmi teroristických útoků, do nelichotivé situace. Zde je potřeba říct, že tento stav je cílem aktivit Islámského státu, kdy má dojít k destabilizaci západní společnosti a výsledkem této destabilizace by mělo být, že pro muslimy nezůstane jiná možnost než se přímo přimknout k této organizaci.

A skutečně, do doby, než začalo být zřejmé, že Islámský stát bude vojensky poražen, na jeho území putovali dobrovolníci z řad muslimské komunity z okolního světa. Co je tedy na Islámském státu tak přitažlivé, že jsou lidé ochotni zpřetrhat svoje dosavadní vazby a vydat se bojovat za organizaci pro ně v danou chvíli jen málo známou organizaci?

I zde bychom podobně jako u příklonu k novým náboženským hnutím (ale i radikálním politickým názorům) mohli hledat krizi vlastní identity, respektive potřebu dát nějaký kvalitativně nový smysl svému životu. Z tohoto hlediska je stejně tak důležité, jakým způsobem Islámský stát klade důraz na náboženství a jakým způsobem se vymezuje proti světu, z něž dobrovolníci pocházejí.

Naproti konzumnímu, sekulárně-racionalistickému západnímu světu nabízí Islámský stát ultrakonzervativní představu světa, kde hlavní roli hraje víra a spravedlnost. Naproti pasivnímu způsobu života, který nemá žádné „skutečné naplnění“, nabízí Islámský stát možnost v životě udělat něco „skutečně důležitého“, případně vlastní život položit za „důležitou věc“. Naproti stále trvající marginalizaci a ostrakizaci, s kterou se muslimská komunita v řadě zemí Evropy nadále potýká, Islámský stát staví členy této komunity do popředí budoucí utopické společnosti.

Pokud bychom tedy chtěli zkoumat způsob, jakým rekrutuje organizace Islámský stát své členy, museli bychom se daleko víc než náboženstvím zabývat obecnou přitažlivostí revolty.

10.3. Anti-islamistické hnutí a brainwashing

Pokud tvrdím, že motivy, které mají lidé k tomu, aby do organizace, jako je Islámský stát, vstoupili, jsou východiskem ze situace pro ně natolik nepříznivé (ať už se to týká jejich sociálního postavení nebo krize identity), že je pro ně radikální revoluční řešení jedinou

zřetelnou možností, jak se s touto situací vypořádat, získáváme zcela odlišný obraz, než jaký vykreslují média a anti-islamistické hnutí.

Islámský stát je tímto hnutím líčen jako místo, kde dochází k systematickému vymývání mozků, a jak v médiích, tak především v řadách stoupců anti-islamistického hnutí se běžně můžeme setkat s více či méně podivnými reakcemi ve chvíli, kdy se ten který člen organizace Islámský stát snaží vrátit zpět do původní komunity s větším či menším rozčarováním. Zatímco u většiny nových náboženských hnutí je návrat člena hnutí zpět do většinové společnosti akceptován, v případě Islámského státu je tento návrat daleko více problematický. Důvodem k tomu je, že zatímco v případě „kultů“ zpravidla nespáchal jeho člen něco nelegálního, v případě Islámského státu je už samotné přihlášení se k této organizaci za hranou zákona.

Pokud však dochází v médiích k interpretaci skutečnosti, že se řada mladých lidí z muslimské komunity vydává bránit Islámský stát, uchylují se média k nejjednoduššímu řešení, které je po ruce, tedy že jsou tito lidé zmanipulováni a že jim byly následně (nebo předběžně) vymyty mozky. Zatímco v případě nových náboženských hnutí je absence snahy porozumět skutečným motivům jejich členů projevem způsobu, jak většinová společnost vytěsňuje jako „jiné“ a cizí to, co se zásadně vymyká jejímu uspořádání a hodnotám, v případě fenoménu terorismu je to pozůstatek interpretování nepřítele ještě z dob takzvané symetrické války⁹⁷, tedy z doby, kdy ti, kdo „nás“ ohrožují, byli součástí „cizího“, a tím pádem nelidského. Nebyl jim proto přiznán status lidských bytostí, jejichž život je třeba chránit. Ve chvíli, kdy ovšem jako „cizí“ a nelidské vytěsňujeme součást vlastní společnosti, nacházíme se v bezvýchodné situaci.

⁹⁷ Více o teorii symetrické a asymetrické války pojednávají autoři Pavel Barša a Ondřej Slačálek. Abychom si pojem přiblížili, symetrickou válkou se myslí taková, která probíhá mezi dvěma suverénními státy, jejichž síly jsou více méně vyrovnané. Ve chvíli, kdy dochází k vojenské hegemonii USA, nastává doba vedení takzvaných asymetrických válek, jejichž projevy jsou například gerilové války a terorismus. Jedná se o války, kdy na jedné straně stojí mocnost, kterou není možné vojensky překonat konvenčními prostředky, na straně druhé stojí často nepřítel, kterého není možné porazit tím, že mu zaberete jeho území.

11. Závěr

Ve své práci jsem se pokusila vysvětlit pojem brainwashing i důvody, proč tento pojem nelze chápat jako objektivní popis nějakého skutečného jevu, ale spíše jako mocenský nástroj, kterým jednotlivci i společenské instituce vysvětlují fenomény, jimž společnost nerozumí a u kterých dochází k celospolečenským obavám, že ohrožují samotnou konstituci společenského řádu. Tuto skutečnost jsem demonstrovala jak v teoretické rovině, tak v praktickém vztahu k novým náboženským hnutím.

Jsem přesvědčena, že se mi podařilo obhájit tezi, že brainwashing je na jedné straně vysvětlením z nouze pro fenomén NNH, kterému nerozumí a ani rozumět v důsledku ani rozumět nechce, na straně druhé nástrojem, kterým se pokouší NNH dehonestovat a vytěsnit na periferii vlastního sebepojetí.

Tento způsob používání brainwashingu jsem doložila i na jiných sociokulturních fenoménech, jako jsou média, reklama, firemní kultura, ale také i vysvětlením toho, jakým způsobem je nazírána organizace ISIS. Ve své práci jsem také oddělila ISIS od fenoménu NNH. Pokusila jsem se prokázat, že globální terorismus je vlastní svébytný fenomén a že je pro jeho pochopení potřeba udělat jasnou distinkci mezi teroristickými organizacemi užívajícími náboženství k obhajobě svých cílů a fenoménem NNH. Tento předěl vidím zejména v tom, jakým způsobem hnutí fungují, zda je víra pro ně prostředkem, nebo cílem, zda je legitimizací jejich konání, nebo jejich konáním samotným.

Je nutné přiznat, že problém je uchopen především z širší teoretické roviny. Jako rozšíření práce by se samozřejmě nabízeli případové studie přímo s jednotlivými stoupenci ISIS, ideálně v různých sociokulturních prostředích. Taková práce by ovšem byla obtížně realizovatelná kvůli způsobu, jakým je ISIS organizována, navíc by pro bádajícího představovala nesmírné riziko.

Další z možností, jak práci dále rozšířit, je zasadit ISIS důsledněji do fenoménu globálního terorismu na straně jedné, nových náboženských hnutí vycházejících z islámu na straně druhé.

Seznam použité literatury

ADORNO, THEODOR W., *Schéma masové kultury*, Praha: OIKOYMENH 2009, Oikúmené (OIKOYMENH), 64 s., ISBN 978-80-7298-406-0.

BERGER, PETER L. a THOMAS LUCKMANN, *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. 214 s., ISBN 80-85959-46-1.

BUTLER, JUDITH, *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*, New York: Routledge c1999, 172 s., ISBN 0-415-92499-5.

COWAN, DOUGLAS E. a DAVID E. BROMLEY, editor ZDENĚK VOJTÍŠEK, *Sekty a nová náboženství*, přeložil Jan AUSKÝ, Praha: Grada 2013, 222 s., ISBN 978-80-247-3163-6.

DENISON, DANIEL R., *Corporate culture and organizational effectiveness*. New York: Wiley, c1990, 267 s., ISBN 047180021X.

GERGEN, KENNETH J, *Realities and relationships: soundings in social construction*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1994, 368 s., ISBN 06-7474-930-8.

HALL, STUART, DOROTHY HOBSON, ANDREW LOWE a PAUL WILLIS, *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies 1972-79*, London: Hutchinson, 312 s., ISBN 978-04-1507-906-8.

LACAN, JACQUES, *Écrits: a selection*, přel. ALAN SHERIDAN, New York: W.W. Norton c1977, 276 s., ISBN 0-393-30047-1.

LEWIS, JAMES R., *Cults: a reference handbook*. 2nd ed., Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO c2005, 341 s., ISBN 978-1851096183.

LEWIS, JAMES R., ed. *The Oxford handbook of new religious movements*, New York, New York: Oxford University Press c2004, 554 s., ISBN 978-0-19-536964-9.

LOCKE, JOHN, *Esej o lidském chápání*, přel. MILOŠ DOKULIL, Praha: OIKOYMENH 2012, Knihovna novověké tradice a současnosti, 767 s., ISBN 978-80-7298-304-9.

LUKÁŠOVÁ, RŮŽENA a IVAN NOVÝ, *Organizační kultura: od sdílených hodnot a cílů k vyšší výkonnosti podniku*, Praha: Grada 2004, 184 s., ISBN 80-247-0648-2.

LUŽNÝ, DUŠAN, *Nová náboženská hnutí*, Brno: Masarykova univerzita 1997, 181 s., ISBN 80-210-1645-0.

PATRICK, TED a TOM DULACK, *Let our children go!*, New York: Dutton, 1976, 285 s., ISBN 0525144501.

ROBBINS, THOMAS a ANTHONY DICK, ed., *In gods we trust: new patterns of religious pluralism in America*, 2nd ed., rev. and expanded, New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers c1990, 558 s., c1990. ISBN 0-88738-800-0.

TAYLOR, KATHLEEN E., *Brainwashing: manipulace s myšlením*, Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny 2006, 423 s., ISBN 978-80-247-3163-6.

VÁCLAVÍK, DAVID, *Sociologie nových náboženských hnutí*, Brno: Masarykova univerzita 2007, Proměny náboženství, 150 s., ISBN 978-80-86702-22-3.

VOJTÍŠEK, ZDENĚK, *Nová náboženská hnutí a jak jim porozumět*, Praha: Beta Books 2007, 210 s., ISBN 978-80-86851-64-8

VOJTÍŠEK, ZDENĚK, *Nová náboženství a násilí*, Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum 2017, Religionistika, 285 s., ISBN 978-80-246-2861-5.

WALDENFELS, BERNHARD, *Znepokojivá zkušenost cizího*, Praha: Oikoymenh 1998, Oikúmené, 287 s., ISBN 80-86005-49-6.

WITTGENSTEIN, LUDWIG, *Filosofická zkoumání. 2.*, upr. vyd. Praha: Filosofia 1998, Základní filosofické texty, 294 s., ISBN 80-7007-103-6.

ZABLOCKI, BENJAMIN DAVID a THOMAS ROBBINS, *Misunderstanding cults: searching for objectivity in a controversial field*, Buffalo: University of Toronto Press, c2001, 539 s., ISBN 0802081886.

Elektronické zdroje

„Brainwashing“ (online), *Dictionary.cambridge.org*, The Cambridge English Dictionary, Cambridge University Press, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/brainwashing>.

„Brainwashing“ (online), *Merriam-webster.com*, Definition of braiwashing, Merriam-Webster, Incorporated, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://www.merriam-webster.com/dictionary/brainwashing#other-words>.

„Brainwashing“ (online), *en.oxforddictionaries.com*, Oxford English Dictionary, Oxford University Press, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://en.oxforddictionaries.com/definition/brainwashing>.

ČERNOUŠEK, MICHAL, „Brain-washing“ (online), Sociologická encyklopedie, listopad 2017, cit. únor 2019, dostupné online na <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Brain-washing>.

„Hare Krishna Cult exposed“, (online), *harekrishnacultexposed.blogspot.com*, 2005, cit. květen 2019, dostupné online na <https://harekrishnacultexposed.blogspot.com/2012/01/hare-krishna-mating-ritual-revealed.html>.

„How does ISKCON convince people into believing that only their mythology and mantra is true?“ (online), *quora.com*, 2018, cit. květen 2019, dostupné online na <https://www.quora.com/How-does-ISKCON-convince-people-into-believing-that-only-their-mythology-and-mantra-is-true>.

„Indoctrinate“ (online), *Merriam-webster.com*, Definition of braiwashing, Merriam-Webster, Incorporated, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://www.merriam-webster.com/dictionary/indoctrinate>.

MCQUAIL, DENIS, „Úvod do teorie masové komunikace“ (online), *msbe.wbl.sk*, Portál 2009, cit. duben 2019, dostupné online na http://msbe.wbl.sk/sylaby/mcquail-uvod_do_teorie_masove_komunikace.pdf.

„Persuasion“ (online), *Merriam-webster.com*, Definition of brainwashing, Merriam-Webster, Incorporated, 2019, cit. únor 2019, dostupné online na <https://www.merriam-webster.com/dictionary/persuasion>.

SHEPPARD, NATHANIEL JR., „Hare Krishna and Parents of 2 Members Rebut Brainwashing Charges“ (online), *The New York Times*, říjen 1976, cit. květen 2019, dostupné online na <https://www.nytimes.com/1976/10/21/archives/hare-krishna-and-parents-of-2-members-rebut-brainwashing-charges.html>.

„Sekta Hare Krišna – zkušenosti, názory, diskuze“ (online), *mojestarosti.cz*, 2011, cit. květen 2019, dostupné online na <https://www.mojestarosti.cz/poradna/vztahy-manzelstvi-rodina/nerozumime-si/sekta-hare-krisna-zkusenosti-nazory-diskuze.html>.

„Východní náboženství: Hare Krišna“ (online), *iporadna.cz*, 2005, cit. květen 2019, dostupné online na <http://www.iporadna.cz/drogy/vsechnyodpovedi.php?question%5Bquestid%5D=6259>.

„Zákon č. 3/2002 Sb.“ (online), *epi.sk*, 2010-2019, cit. květen 2019, dostupné online na <http://www.epi.sk/zzcr/2002-3#cast1>.

„Zákon č. 3/2002 Sb, § 5.“ (online), *zakony-cz.com*, 2018-2019, cit. duben 2019, dostupné online na https://zakony-cz.com/zakon_o_cirkvich_a_nabozenskych_spolecnostech/5.htm.

„10 Reasons why I feel the Hare Krishnas are a Cult“ (online), *diggerfortruth.wordpress.com*, 2013, cit. květen 2019, dostupné online na <https://diggerfortruth.wordpress.com/2013/03/16/10-reasons-why-i-feel-the-hare-krishnas-are-a-cult/>.

Přílohy

Příloha 1: Yingerova typologie sekt

Příloha 2: Orientace nových náboženských skupin ve světě podle R. Wallise

Příloha 3: Integrovaný model náboženských skupin

Příloha 4: Integrovaný model náboženských skupin

Abstrakt

Má diplomová práce s názvem *Nová náboženská hnutí a brainwashing* by se dala rozdělit do dvou pomyslných oddílů. První oddíl je více odborný a obecný, snažím se v něm všestranně vysvětlit pojem brainwashing z různých úhlů pohledu, které jsem si zvolila. Popisuji jej v několika kapitolách od samotného vzniku pojmu přes jeho vývoj až po jeho užití ve veřejném životě, tedy nejen v médiích, reklamě, firemní kultuře, ale i dalších oblastech sociálního života. Tato kapitola by měla upozornit na časté užívání tohoto pojmu bez uvědomování si, jak moc je zatížen.

Dále se zabývám zpracováním primárně knihy Teda Patricka a Toma Dulacka o deprogramování, které bylo vytvořeno jako reakce na údajné vymývání mozků bezbranných členů novými náboženskými hnutími. Vysvětluji stanoviska Teda Patrika a snažím se na ně nezaujatě reagovat a objasňovat je.

Předposlední, více narativní kapitola představuje mou snahu podat čtenáři základní vysvětlení a typologizaci nových náboženských hnutí, které mělo práci ucelit. Navazující část práce má za cíl objasnit opoziční stanoviska vůči novým náboženským hnutím. Věnuji se zde nejen antikultovním hnutím ale i vnímání médií, většinové společnosti či roli státu. Dle mého názoru je tento úsek práce velmi důležitý, neboť zaujímám stanovisko, že samotný brainwashig a jeho ledabylé užívání je nástrojem v boji proti novým náboženským hnutím.

V závěrečných kapitolách se snažím zužitkovat veškeré nabyté informace a aplikovat je. Jako první se snažím doplnit práci o konkrétní náboženskou skupinu, a to Mezinárodní společnost pro vědomí Krišny. V poslední, dle mého pohledu i velmi nesnadné kapitole jsem se pokusila načerpané informace aplikovat na Islámský stát jako na nové náboženské hnutí.

Abstract

My diploma thesis, called "*The new religious movements and brainwashing*", could be divided into two imaginary units. The first one is more general but technical. This part analyzes the term *brainwashing* as a whole, from a different point of views. The term *brainwashing* appears throughout the whole paper; from its formation, across the development, until its usage in everyday life. This contains the usage in media, advertising, and other spheres. This chapter should point out the importance of this topic, which is often forgotten.

The second part of the thesis aims to contrast the book by Ted Patrick and Tom Dulack, which describes the term *deprogramming*. This term was allegedly invented for the new religious movement practices and brainwashing purposes. This chapter outlines the Ted's Patrick stances and gives an impartial reaction on it.

The third part of the thesis is more of a narrative. It gives a fundamental explanation and typology of new religious movements, which connects the previous two parts. The following chapter clarifies the opposition theories. Nonetheless, it focuses on the anti-cult movements, but also the perception of media, the majority society, or a role of the state. This part of the thesis is vital in order to take a stand on the *brainwashing* itself. Its careless usage is an instrument of fighting against religious movements.

The second unit of my paper utilizes the gained information throughout the overall research and applies them. It firstly complements the thesis of the given religious group, more particularly the "International Society for Krishna Consciousness". And lastly, it applies the knowledge of the Islamic state and its new religious movement.